

XVIII. évfolyam

I.—X. szám.

MINERVA

SZERKESZTI
THIENEMANN TIVADAR

TARTALOM

ZOLNAI BÉLA: Magyar gondolatformák.
DOSKAR ÉVA: Hegel magyar utókora.

BUDAPEST, 1939

A MINERVA lezárta tizennyolcadik évfolyamát. Visszatekintve a végzett munkára, úgy érezzük, hogy a Minerva jegyével kiadott tanulmányok sokféle módon, váltakozó sikerrel, de egy akarattal és egyenlő buzgalommal igyekeztek megközelíteni azt a célt, amit folyóiratunk kezdettől fogva maga elé tűzött és a szellem-történet szóval jelölt meg. A Minerva tanulmányai ebben a célban egymásra találtak, mert különbség nélkül arra törekedtek, hogy a történelmi gondolkodást az idealizmus és a filozófiai tudatosság magasabb fokára emeljék. Ez a törekvés fogja vezetni folyóiratunkat továbbra is. Ezután is lemondunk az extenzív gondolatterjesztés eszközeiről és tartózkodni fogunk a népszerűsítés gyakorlati eljárásaitól. Meddőnek tartunk minden polémiát és tárgytalannak érezzük a tudománypolitikai kompromisszumokat és áthidalásokat. A Minerva a maga zárt körén belül minden sorával tovább akar munkálni távoli célja megvalósításán, tudva azt, hogy a történelmi múlt a mi jelenünk egyik élő alkotó eleme: hogy a történelem tudománya semmiféle módszernél nem állapodhatik meg, mert maga is folytonos küzdés, haladás és teremtő fejlődés, mint az élet maga; folytonos újrakezdés és revízió, amely önmagunkból indul ki és önmagunkhoz tér vissza. Hisszük, hogy továbbra is lesznek, akik törekvéseinkben támogatni fognak.

A Minerva-Társaságra és folyóíratra vonatkozó minden közlemény a Minerva-Társaság címére küldendő. Budapest, Múzeum-körút 6—8. Bölcsészeti kar. Német Intézet.

A Minerva-Társaság tagdíja: évi 8 pengő, amely részletekben is beküldhető. Előfizetés jogi személyeknek évi 12 pengő. Könyvkereskedésben 16 pengő. A póstatakarékpénztári csekk számla száma: *38.688.

MINERVA

SZERKESZTI
THIENEMANN TIVADAR

XVIII. ÉVFOLYAM

1939

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növedéknapló
1939 3903

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT

A nyomdáért felelős: Wessely Károly igazgató.

MAGYAR GONDOLATFORMÁK.

Die Sprache ist die sich ewig wiederholende Arbeit des Geistes; den artikulierten Laut zum Ausdruck des Gedankens fähig zu machen.

(W. v. Humboldt.)

A magyar nyelv igen gazdag a szógyarapodás lehetőségeiben.* Ennek megállapítása után az a kérdés merül föl: milyen lelkeség áll a nyelvi kifejezések mögött? milyen formákat ölt a gondolat, hogy ki tudja fejezni magát?

A magyar szókincs sorsának áttekintéséből megállapíthatjuk a magyar nyelvösztön két főtevékenységét: az önmagából való nyelvfejllesztést, a formák és tartalom szorosabb egymásbakapcsolódását egyrésztől, másrésztől pedig az új idegen hangzatok kedvelését, amik az expresszivitást, a beleérzést fokozzák.

A névadás, a dolgok megjelölése, a jelenségek elkülönítése: ősi teremtkészsége a beszélni tanuló és gondolkozását a beszéddel párhuzamosan fejlesztő emberiségnek. Tízezer év múlva komplikáltabb lelki föltételek mellett, a nyelvek lényegesen különbözni fognak a maiaktól. Hogy a nyelvek annyira sokfélék, annak oka — sok történelmi tényezón kívül — a lélek, a szemlélet különbözéseiben keresendő.

A magyar nyelv, akárhonnán kapta is szavait, igen gazdag szókincs fölözt rendelkezik. Nincs olyan ága a gyakorlati tevékenységnek, vagy a szellemi életnek, ahol ne tudná nevén nevezni sokszor eredeti módon kifejezni azokat a dolgokat, amik a legfejlettebb nyugati irodalmakban szerepelnek.

Az ugor igék nagy száma, az eredeti állatneveknek variációi, a rokonsági fogalmak sokfélesége arra vall, hogy őseink a dolgokat a maguk szintetikus, elkülönülő egységé-

* V. ö. Szavak sorsa c. tanulmányunkat. Minerva 1938.

ben szemlélték és nevezték névvel, anélkül, hogy logikai kategóriákba skatulyázták és egymással viszonyba hozták volna őket. Mint minden nyelvben, a *ló*, a *csikó*, a *kanca*, a *csődör* (ez tizenhatodik századi szó) külön neveket kaptak, mintha nem is volnának összetartozó fogalmak. A magyar azonban ezeken kívül egy szóval tudja kifejezni a rokonsági viszonyok között az *öccse*, *bátyja*, *ipa*, *napa*, *ágya* személyeket, mégpedig birtokragozott konkrét formájukban, azzal egyszemléletben, akiről szó van, nem pedig absztrakt voltukban. (Ilyen a németben is: ‚der Sohn‘ valakinek a fia.) Ezeket a személyeket más nyelvek körülírással, a fogalom szétbontásával és magyarázatával jelölik: ‚son frère cadet‘, ‚Frau seines Onkels‘ stb.

A magyar szemlélet egészenk vesz és szintézisbe foglal olyan képzeteket, amiket az indogermán gondolkozás duállissal vagy többesszámmal fejez ki: ‚szemévelága‘, ‚láburaáll‘, amivel párhuzamosan állnak ezek a jellegzetesen magyar kifejezések: ‚félbállról beszél‘, ‚félszemű‘, ‚félkarú ember‘, ‚féllábú katona‘, ‚félfüllel hallotta‘ stb.¹ Ugyancsak egységbe foglalja nyelvérzékünk a jelzõt a jelzett szóval, úgy hogy a jelzõt nem ragozza: ‚a szép házat‘, ‚a szép házak‘ (v. ö. a németben ‚das schöne Haus‘, ‚die schönen Häuser‘). A jeltelenül, logikai összekapcsolás nélkül egymás mellé kerülõ jelzõ és jelzett szó annyira szintetikus egységet alkot a magyar nyelvérzék számára, hogy bármikor összetétel lehet belõlük: *Fehértemplom*, *Kistelek*, *egyház*, *Széplak*, *nagyfejű*. Ilyen összetételeket a szintetikus német nyelv még a magyarnál is jobban kedvel; a régi francia ritkán, a modern francia alig él ezzel az eszközzel. A helyneveknél a magyar ösztönszerűen szintetizál; ‚Frankfurt am Main‘ = *Majna-Frankfurt*. A francia nyelvszellem a szintetikus latin nyelvbõl analízáló rendszert alakított ki: ‚Saint-Germain l’Auxerrois‘, ‚Neuilly-sur-Seine‘, ‚Pont-à-Mousson‘, az utóbbi helynévnek mellékeve azonban megõrizte még a latin szintézist: ‚Mussipontin‘.

¹ V. ö. az egyébként közismert jelenségrõl Papp István megjegyzéseit: Magyar Élet 1939 : 14—21. — Nyelvjárásokban ilyen kifejezések is vannak (többesszámú alany, mint egység az egyszámú állítmánnyal): ‚de szép ezek az almák!‘; ‚könnyeim pereg‘; ‚de szép libájai van‘. V. ö. ezekrõl Lazicius Gyula, Magyar Nyelv 1939 : 132.

Leginkább ellenkezik az indogermán gondolkozással a többesszám teljes hiánya a számnevek után: ,egy, két, száz, sok, minden, némely, egynéhány ember'. Ebben a szemléletben bármennyire növeljük vagy variáljuk az észrevétel tárgyának mennyiségét, az mindig mint kisebb vagy nagyobb egység fog a beszélő előtt megjelenni.

*

Az összetételek kultusza a magyar nyelvben nem csupán kényelmes eszköze a gazdagodásnak (v. ö. Minerva 1938, 37—42. l.), hanem egyúttal formája a gondolkozásnak is, amely könnyen, minden logikai mérlegelés, analízis nélkül összekapcsolja, egybeforrasztja a beszéd elemeit — és új jelentéseket teremt mindenhatósága. Egyszerű tapadás útján, szinte a szemünk láttára, önmaguktól, minden nyelvteremtő szándékosság nélkül, tisztán a beszédben való egymásmellettiség alapján keletkeztek új fogalmat kifejező szavaink: a *testvér*, (v. ö. Aranynál: „két egytestvér, Ménrót fia”); *nincs* (< ,nem + is', amit a francia teljes-logikus mondattal jelez: ,il n'y a pas', ,il n'y a rien'); *sincs* (,sem + nincs'); *itt-hon, otthon* (,itt + honn'), *ezentúl* (időti jelentés).

Egész mondatok névszókká tömörülnek: *eszem-izom, hiszen, talán*, (,találom'), *fogd meg, mihaszna, nefelejcs, Hübele Balázs*. Ezt a jelenséget fölmutatják más nyelvek is (,Gotthelf', ,rendez-vous'), de nyelvünk játszi szeszélye alig ismer határt.

A mondatból, egyszerű mellérendeltség folytán váltak ki a magyar nyelvtörténet folyamán a tapadással keletkezett új szavak, amik ismét a magyar szintetikus szemléletre jellemzők: *favágni megy', faház hazaszeretet, honfi, honfidal, honfibú, honfitárs, Mária-síralom, versírás, pályadíj* stb. A francia racionalizmus szétbontja elemeire a hazaszeretet fogalmát: ,amour de la patrie'; a német genitivus-jellel pecsételi meg a két elem kapcsolatát: ,Vaterlandsliebe', ,Marienklage'; de a teljesen jeltelen összetételeket is tudja halmozni: ,Haushaltung', ,Drahtseilbahn' (= drótkötélpálya!). A magyarban szintén nincs szükség semmi logikai elemzésre, semmi mondattani viszony kifejezésére, absztrakt-formatív előfeltételekre: a beszéd két sejtje egyesül és új lény kelet-

kezik. Az izoláló szavakat egymásmellé rendelő, primitív nyelvállapotnak erői élnek ma is még nyelvünkben. *Bírságnap*, — mondja a tizenharmadik századi Halotti Beszéd; „a szent töredelmességnek *könyhullatásával*”, — írja a tizenhatodik század elejéről való Guary-kódex (64, 7); „én *könyhullásom*” — énekelte Zrinyi.

A barokk korban a német költészet — egészen Klopstock-ig² — a természetes tapadásból mesterséges eszközt teremt magának: tudálékos szándokossággal nem a mondatból, hanem a gondolat szétszórt töredékeiből válogatja össze a szavak cserepeit: „Nachtglück”, „Felderfreiheit”, „an-mitsehen”, „Herzenhenker”.³

Ennek a terhes mondanivalókat kereső szókultusznak utórezgéseit még a magyar biedermeier korban is érezhetők. A barokk heroizmus a rokoko ízlésen át könnyedebb, szentimentális játékká nőiesedett: az összetétel távoli, ritkán összekapcsolódó fogalmakat sűrít egy szóvá, hogy fokozza a költői asszociációkat, a tömörség alakoskodó homályát. Ez „gondolatforma”, nem nyelvújítás, mert nem lép föl azzal az igényvel, hogy az alkalmi tapadás hiányt-pótló közszóvá legyen; csupán a pillanat esztétikai szükségletét elégíti ki, sőt még azt is mondhatjuk: egyéni kincsnek tekinti önmagát, amit más író át sem vehet... Csokonai árkádiai modoros stílusából találomra kapjuk ki ezeket a „jeltelen”, tapadásos és egyéni összetételeket: *dámaszokás*, *myrtusligetek*, *fél-szunnyadva*, *szerelemsereg*, *rózsakötés*, *liliomszál*, *mézital*, *rózsaszájú*, *örömkert*, *rózsanyak*, *térmező*, *táncpaloták*, *jég-sátor*, *pillangószárny*, *muzsikaszerszám*, *sásliliom*, *tűzkacsintás*, *rózsaliget*... Az egybefűzött virágok keresését tovább is folytathatnánk.

A német romantika szinte metafizikai revelációt várt a szavak titokzatos egyesüléséből. A *világszellem*, („Weltseele”), a *néplélek* (Volksgeist) megnyilatkozását áhítozták ezekből a bűvös szavakból, amik erejüket annak köszönhetik, hogy nem analizálják lapos és józan fogalommal azt a homályos képzetet, amely valami égi erővel egybekötöttet. „Zeiten-

² V. ö. erről bővebben O. Weise, *Asthetik d. deutschen Spr.* 1915: 207.

³ V. ö. H. Cysarz, *Deutsche Barockdichtung*, 1924.

fluß, ‚Geistesmacht‘, ‚Himmelsflamme‘, ‚Götterau‘, ‚Eichenhain‘, ‚Götterkuß‘, ‚Göttertraum‘, ‚Marmorhalle‘, ‚segenschwangre‘, ‚Schöpfungstunde‘, ‚Hesperidenwonne‘: — ezek a valóban égi szavak Hölderlin himnuszaiából valók, amelyek a titáni szférákba ilyen mithoszteremtő, fenséget-sejtető összetételek energiáival lendítik föl a költői dikciót:

Kein eitel Ziel entstellt die Göttertriebe,
Ihm winkt umsonst der Wollust Zauberhand.

Szinte megható a faragott kövekkel bálványosdit játszó költőnek az a hite, hogy ebben a terhes stílusban a természet ősi egyszerűsége nyilatkozhatik meg:

Felsen zwingt zu trauten Mitgeföhlen
Tausendstimmiger Naturgesang...

A magyar nyelv és stílus minden alakzatban tudott jeleset produkálni: a romantikus összetételekben is. Lélekben legközelebb Kölcsey áll a romantika nyelvteremtéséhez. Az ő eliziumok terein lebegő költészetében gomolyognak egységgé az ilyen képződmények, mint *balzsamcsepp*, *balzsamillat*, *rózsalepel*, *lángkebel*, *hévkebel*, *lángösvény*, *lángérezmény*, *lángszemek*, *bájsziget*, *bájláncok*, *bájdicsőség*, *fendicsőség* (!), *halálhörgés*, *vérözön* — ahol nehéz eldönteni, az idealizmus fínomságai vagy a romantika nekilendülései adják-e az inspirációt:

Csattogó bájhangozatja
Mint ezüsthab ömledez...

A romantikus Vörösmarty, akinek titkos szellemi szálai a német romantikához még nincsenek teljesen fölfedve, szeretlen fantáziával néha ijesztően bizarr, kiklopszi sziklákat halmoz össze. Nyelvünk ősi szintétikus törekvéseit teljesítik be ezek a sokszor bizarr és mindig elemi erőt kifejtő szavak: *üdlak*, *szirtüreg*, *féregpadászó*, *tengerzaj*, *földanyánk*, *embervadászat*, *országemésztő*, *szárnyeresztve*, *lángszem*, *sárkányfi*, *üreglak*, *bájsíp*, *kedvetölő*, *vérkép*, *hadrontó*, *Tűzima*, *mértékletes-óva*, *lángsas*, *vérkeblű*, *sírfi*, *habhalom*, *zűr-mindet* (Délsziget, II), *harmatital*, *szidalomkohlás*, (Széplak), *végcsúcsos földközi szálkő*, *rémfátyol*, *szekercecsapás* (Cserhalom), *bűnnevek*, *békszavaró*, *néma-merően*, *napenyé-*

szeti felhő, vérlobogó (Az ősz bajnok), lángszemekkel vészmozgás, villámroppanással...⁴ Sokszor a tapadás még nem érkezett el a teljes szintézis halmazállapotáig. Ilyenkor „in statu nascendi“ lehet megfigyelni — Vörösmarty kifejezésein keresztül — nyelvünk gravitációs mozgásait: „vére-fogyott test“ (Két szomszédvár), „karjához súlyosodottan“, „pattanni feszült húr“. Vagy ez a sor a Széplak-ból: „S nincsen örömezajlás vendégtől pusztá határain...“ Ilyenforma alakulatban lévő vagy kialakulásában egy betolakodott gondolattól megzavart összetétel a régi nyelvben is fölbukkan: „könnny keserű hullatván“ (Nagyszombati kódex, 154). Zrinyinél már a barok nyelvűvész mesterkedése és ilyenfajta ritmikus szavakkal-játszás:

Miért panaszkodjam, szerencse ellened?
 ... Kikeletkor áldasz...
 Égi madaraknak sok különbségével,
 Vízz lassú zúgással, széllengedézzel.

(III. 33.)

Az ilyen, grammatikailag diszparát elemeknek szintetikus egybefoglalása Aranyánál is szerepel, archaizáló tendenciával: „Szavát öklelőre nagy-le bocsátotta.“ (Toldi, IX.) A Berzsenyi-gyártotta (1808) lángész a romantikának vagy talán inkább a lángészre bámuló biedermeier-polgáriasságnak a szava. A biedermeier kor átveszi a romantika attitűdejét és a pregnáns-terhes összetételeket, mint költői rekvizitumot, még a röpke műdalban is alkalmazza. Himfy szívsvavai: lángfény, időpercenet, tűzlélek... Csillagezrek, szellemhang, porteke (!), messzepat — énekli a finomkodó Vachott Sándor. Garaynál: jégfualom, életfa, nőerény. Petőfi, aki úgy írt, ahogy korának stílusa írnia engedte és ahogyan a nyelv önként kínálkozott tollára, különösen első éveiben, valóságos kultuszt űzött a jeltelen összetételekből: balvégzetem, léleksújtó, végső falatkenyeret, bútemetni, pályabért, lángsugarú nyár, csak mécsvilágom, s honszerelmem ég...

⁴ Vörösmarty összetételeiről, mint egyéni alkotásokról, v. ö. még Kiss Ernő megjegyzését (Nyelvőr, 1912:142): „Mikor a teremtés lázában égett egész valója, meglátásai mélyek és nagy kört egybefoglalók voltak. Kereste a szót, mely kifejezze intenciója egész tartalmát. Azért az ilyen kifejezései rendkívül teltek, egész sor benyomás van bennük.“

Bajza, a szobaköltő, túltesz valamennyin a modorosságban: *nyugpárna, gyászfúvalom, emlékszál, tavaszvirág, ágyúvilám, szablyazápor, lángvész, dárdaélek, vérözön, gondsúlyok* (A vezér búcsúja); *gyászfényű, nyugpart, bájremények* csolnaka... Mennél tudatosabb, dilettánsabb a költő, annál jobban követi a poétai receptet. *Halálképek, vérvászló, csata-szél, rabkéz, acélfal*, — írja Döbrentei Gábor a „Huszárdal”-ban, amely pedig népies genre-dalnak készült. Így lett nyelvünk ősi-természetes szintéziseiből olcsó és elkoptatott költői szerszám. De ősi hajlékonysága és mindenfajta gondolkozáshoz *alkalmazkodni-tudása*, könnyen megteremti a visszahatást. (Magam is fölhasználom ezt a tulajdonságot, értekező-prózai tömörségre, pregnáns fogalom-definícióra törekedve a pillanat inspirációjának kényszerével megtalált, „alkalmazkodni-tudás” szóban.) A nyelvtudós Arany János szintén él a biedermeier iskola kliséivel: — minden klisé lesz a nyelvben, ha megszűnik alakzatai mögött az eleven gondolat, amely teremtette magának a formát és aztán már csak a konvenció tartja benne a lelket... A *vérszuható* és a *létremény*: reminiscenciák a „kisebb költemények” stílusában, de még a Buda Halála nibelungi műnépieségével is összefér a mesterkelt *korán-hév* és a „hajnal *elő-pírja*”. Aranyban a nyelvteremtő őstehetség egyesül a könyvbúvár famulussal, mint Goethénél. Ő az, aki racionális nyelvphantáziájával — (a magyar nyelv minden lelkiséget ki tud fejezni) — megkezdte az összetételek szétbontását, írásban kötőszóval jelezve a részek lazuló összefüggését: „az értelem *mér-ónja*”, *szív-hajóm, szék-ülő, irány-regény, kár-öröm, sugár-szál, isten-félelem*. Ilyenkor az árpádházi, szinte még izoláló magyar nyelv — talán szíve ellenére, à contre-cœur: hogy a franciából is idézzünk egy tapadásos példát⁵ — intellektuális-precíz formát ölt, mert ilyen ruhája is van. A lehetőségek végső határát Babits Mihály „gondolati” lírájában éri el vonzásokban és taszításokban élő szókultúránk, — bizarr összekapcsolását és tudatos szétkülönítését a testté alakuló ígének: *soha-meg-nem-elégedés, középkormélyi, poéta-doktor*,

⁵ Ujabban a franciáknál is divatosak az ilyenfajta összetételek, mint „Vaisseau fantôme” (Wagner operája); „vaisseau à trois mâts”, un trois -mâts’.

hőn-olajzó gyertyapára, gőzringatva. Mintha csak azért hozná össze az intellektuális Költő a gondolat elemeit, hogy szójátszó kedve ismét szétnyirbálja őket, kettőből hármat csinálva: „— mert egy teljes végtelenség minden *isten-sejt-elem* —“ (Isten kezében). Nincs nyelv, amelyre ezt a tömör szintézist és ezt a játékos analizist (*sejtelem* > sejt-elem) csak megközelítőleg is lefordítani lehetne. De ugyanakkor, a Babits tudós összetételeivel egyidejűleg, magyar nyelvünk egy ösztönös-romantikus nyelvteremtő zsenit is föl tud mutatni:

Megállok lihegve, Páris, Páris,
Ember-sűrűs, gigászi vadon...
Égtek lelkemben kis rözse-dalok...

Ady hiába választja szét „összekötő” jellel vad fantáziájának merész szavait, azok nem az intellektusból, hanem a kavargó érzelem szógazdaságából valók; nem összetételek, a szó banális értelmében, hanem eruptive keletkezett egységek, még akkor is, ha a költő reflexio útján tudatosítja bennük az elemeket: *tűzcsóvás*, *bolond-sok* álmod' (A Gare de l'Est-en); *szúmegrágtá*, *dísz-kócos* tánci terem', *állat-hős* igék', *az ember Szépbe-szótt hite*', *véres idő-mosolyok*', *Ég s Föld között*, *bús-hazátlanul*' (Az Illés szekeren); *Déliab-ösöm Köd-városban*', *üszkös-bénán* (A mosti március). Ezek az új és merészen sokat markoló, irreális fantáziának szünesztéziseit alkotó összetételek csak a mondaton, a víziós versen belül érthetők, kiszakítva kihűlt, értelem-nélküli lávakövek. Összetételek nélkül nem élnének meg a magyar költők, a németek még kevésbé. De mennél merészebb az összetétel, annál hamarabb elavul. A magyar irodalom tele van „hapax legomenon“-okkal.

*

Tegyünk egy kis kitérőt. Érdemes összehasonlítani, miként kísérelték meg németre és franciára fordítani Ady-nak — illetőleg a magyar nyelvnek — egy-egy összetett-szintetikus gondolat-formáját. „Embersűrűs, gigászi vadon”. Francia fordítása nincs. Nem is lehetne, csak nehéz körülírással explikálva visszaadni Descartes racionális nyelvén az em-

bersűrű látomását, amelyben benne él a ‚sűrűség‘, a sűrű erdő homályos képe, összefogásban az embertömeg mozgalmasságával, — amihez még a ‚gigászi‘ és a ‚vadon‘ speciális hangulatai járulnak. A magyar szintézis éppen a homályosságával mond sokat, de ha az élet misztikus egységét elemeire analizáljuk, csak széthulló cserepeket kapunk. A német nyelv géniusza ezen a ponton közeláll a magyarhoz. Három fordítása is van, a „Páris, az én Bakonyom“ c. Ady-versnek.⁶ Nézzük az egész contextust, mert csak az egészből érthetők meg a részek. Hatvány és Franyó (1921) német szövege:

Ich stehe keuchend, o Paris, Paris,
Du menschendichter wilder Riesenwald.

A *megállok* megdobbanó pillanatossága elveszett a németben. A ‚keuchend‘, mely a ‚Keuchhusten‘-ra (hörgő, véres köhögés) emlékeztet, erősebb fiziológiai képzeteket kelt, míg a magyar *liheg* spirituálisabb, légiesebb szó, érezteti a lehellet rokonságát, gyakorító-képzős formájánál fogva expreszszív szó és lelki dolgokra is utal: ‚bosszút liheg‘. A ‚menschendichter‘ szerencsés fordítás, bár első tagja ragozott alak, míg az *embersűrűs* részei csupaszon tapadnak össze, logikai formativumokra nem szorulva; a ‚sűrűs‘ morfológiailag ritka alak, ami fokozza kültőiségét. A ‚wilder Riesenwald‘ zavarólag konkretizálja ‚óriás‘-sá, amit a *gigászi* sejtelmesebben fejez ki. H. Matzner fordítása (1925):

Keuchend bleibe ich stehen: Paris, Paris,
Du menschendichter, gigantischer Forst.

A ‚stehen bleiben‘ már közeledés — de mely prózai! — a *megállok* felé. A ‚Forst‘ azonban súlyos melléfogás: éppen a bakonyi *vadon* ellenkezőjét fejezi ki. Weber szótára szerint: ‚der Wald, welcher nach den Regeln der Forstwissenschaft gepflegt wird‘... Mintha magyarul azt mondanám: állami erdőgazdaság! Hetényi-Heidelberg (1936) szövege:

Ich stehe keuchend: Paris, Paris,
Du menschenwimmelnd, gigantischer Urwald du...

⁶ A fordítás-szövegekhez Baranyai Zoltán Ady-gyűjteményének segítségével jutottam.

A ‚menschewimmelnd‘ épen azt ejti el, ami Ady szavának erőt ad: az ‚ember‘ és a ‚sűrű‘ összekapcsolását. Az ‚Urwald‘ túllő a célon: a *vadon* „európai“ fogalom, az ‚őserdő‘ Párisra alkalmazva olcsó, giccses elképzelés. Megközelíthetetlen a magyar nyelv költőisége! Szavaink exotikus növények, bizarr formájúak, csak hazai talajban tenyésznek.

Nézzük meg a *rőzse-dalok* francia fordítását, Eckhardt Sándortól:⁷

Ballagtam éppen a Szajna felé
S égtek lelkemben kis rőzse-dalok.
Je déambulais lentement vers la Seine
Et dans mon âme brûlaient, comme un feu de
fagots, des chansons...

A *ballagtam* onomatopéitikus eredetű: expresszivitását nem pótolhatja a cselekvés analitikus explikálása három hideg szóval (‚je déambulais lentement‘). A fordító persze nem léphette túl a francia nyelv lehetőségeit. A *rőzse-dalokat* kénytelen volt hasonlattá kitergetni hét szóba: ‚comme un feu de fagots, des chansons‘. A hasonlat hidegebb észművelet és logikai fegyelmet követel a mondatszerkesztéstől. Ady egyvillanásban megalkotta a lényegét, amit az olvasó csak hosszú utólagos reflexióval tesz magáévá.

Arra az eredményre jutunk tehát, hogy a magyar nyelv bizonyos alakulatai lefordíthatatlanok és kifejező erőben más nyelvek eszközei fölött állanak. Ady Endrének egy kozmopolita, Páris-rajongó verse szolgáltatta ezt a megállapítást. A konzervatív kritika csak a kozmopolita témát látta, és nem vette észre Adyban a diadalmas magyarságépítő tehetséget. Pedig Ady elmondhatta volna: lerontom a tempomot és három nap mulva fölépítem azt...

*

Modern prózai stílusunk és hétköznapi nyelvünk elfogadja az összetett szavakat (*házhely, telekkönyv, gépszij, tanrend*), de nem engedi túltengeni őket, mint a német (‚Minderwertigkeitsgefühl‘, ‚Zahnradbahnfahrplan‘). Ahol le-

⁷ Hankiss et Molnos, Anthologie de la poésie hongroise, 1936, p. 112.

het, könnyít terhén a nyelvösztön. A német ‚Selbstbestimmungsrecht‘ helyett: a *népek önrendelkezési* joga, amely a francia ‚droit des peuples de disposer d’eux-mêmes‘ mellé állítható, bár az utóbbi kissé hosszadalmas. Gondolkozásunk itt is a német és a francia között áll... Szereti a könnyű szintézist (‚Völkerbund‘ ~ *Népszövetség*, ellenben: ‚Société des Nations‘), de az intellektuális összetétel-torlódást kiküszöböli. A ‚mozgófényképszínház‘-at önhatalmúlag *mozi*-vá rövidítette a nyelvszokás.

Nyelvünk természetes ösztöne a szavak összetapasztásában nincs tekintettel a logikus konstrukcióra sem. Így keletkeztek — mondatok lerövidüléséből, elliptikus úton — az ilyen meglepő, népies összetételek, mint *összemarok*, *tejbe-kása*.⁸

*

Ha nem fogadjuk is el azt a régi tételt, hogy az izoláló, agglutináló, és flektáló nyelvek között rangsorbeli különbség van, konstatálhatjuk, hogy nyelvünk mindahárom állapoton keresztülment és — szintézis-analízis hullámzásaiban szerencsés egyensúlyt tartva — igen hajlékony mindenféle formarendszer irányában. Kompozíció és dekompozíció; a részek összesűrűsödése és szétkülönülése; primitív mellérendelés, absztrakt jelezés, komplikált alakzatok egyszerűsítése: mindez megtalálható a magyar nyelv történetében.

A francia nép készen kapta örökségül a latin nyelv kiépített deklinációs, konjugációs és képzős rendszerét, amelyben mindenféle gondolati viszony megtalálta a maga kényelmes kifejezési lehetőségét. Azóta — egy-két agglutinációs úton keletkezett formatívumot és képzőt nem számítva — a galloromán-francia nyelv folytonos föloldásban, a szintetikus formák analitikussá-alakulásában, homonim-szavakká redukálódásában él. A magyar nyelvnek magának kellett megteremtene a ragos, képzős, jeles alakokat. Talán semmi hátrány nem származik belőle, ha megmaradunk izoláló nyelvnek, hiszen a fejlett angol nyelv ma azon az úton van, hogy minden gondolati kategóriát külön szó segítségével fejezzen ki, — de az összetartozó szavak egymásmellettisége nálunk

⁸ V. ö. Horger Antal, *Magyar Nyelv* 1993 : 46.

is természetes módon kifejlesztette a kohéziót és a tartalom-ban, jelentőségben erősebb fél magához láncolta a „simuló” szót... Szinte a szemünk láttára megy végbe ez az agglutinációs folyamat, amely speciálításokat és érdekességeket termelt, amik az egyetemes emberi nyelvalakulás terén igen figyelemreméltóak.

Legprimitívebb, egyszerű tapadás: a személyes névmás hozzákapcsolódása az állítmány-jelentésű szóhoz (igéhez, névszói-ige közös alakhoz, igenévhez, névszóhoz).⁹ Ez a szó eredetileg nem is volt ige, csak azáltal lett cselekvés kifejezővé, hogy összetapadt vele egy cselekvés-alanyt jelző személynév. Ha igaz Gombocz Zoltán föltevése, akkor az egyes számú első személy *-k* jele a többesszámú agglutinált alakkal (*vár + mink*) azonos: ami talán arra vall, hogy a kollektív cselekvés észrevétele és regisztrálása volt elsődleges az ugor-magyar gondolkozásban és csak később tudatosodott, differenciálódott ebből az én-re vonatkozó beszéd. Úgy látszik, általános európai fejlődés, hogy a nyelvekben kialakulnak a személyt jelentő formativumok. Itt az előföltételeknek az emberi gondolkozásban adva kell lenniök; kultúrális hatásra hosszúfejlődésű, „természetes” folyamatok nem jönnek létre. Kétségtelen, hogy a görög és latin nyelvtől áthatolhatatlan távolsággal és kultúrális különbséggel elválasztott magyar nyelv a Halotti Beszéd korában már igékkel rendelkezik, illetőleg ragozni tudja a cselekvést jelentő szavakat, még pedig formativumokká tapadt személyes névmások segítségével. Igerendszerünk teljessége azonban csak a késői középkor folyamán alakul ki. Követni lehet a fejlődést, amint primitívebb-konkrét gondolkozási formából absztraktabb képlet keletkezik. Az idő megjelölése eleinte formativumok nélkül, időt jelentő szavak segítségével történt. Ez a legtermészetesebb gondolkozási forma és csak az absztrakt-komplikált latin grammatika állandó jelenléte vitte át az irodalmi stílustudatba a morfológiai rendszer bonyolult tekervényességének eszményi voltát és a túlhajtott fogalmi pre-

⁹ Az igeragozás kialakulására von. V. ö. Jos. Szinnyi, *Finnisch-ungrische Sprachwissenschaft*, 1910 : 142, 144. — Horger Antal, a Magyar igeragozás története, Szeged, 1931, 10, 18, 28, 55, 97, 100, 116, 117 stb. (*Acta Univ. Franc. Jos.*) — Gombocz Zoltán, *Ung. Jahrb.* X. 12.

cizió szükségét a nyelvben. A vulgáris nyelvek egészséges ösztöne azonban túltette magát a formszövevényeken, „consecutio temporum“ és egyéb szabályokon és a mai európai kultúrnyelvek — talán a francia kivételével, ahol a szónoki beszédben még tartják magukat az igeragozási előírások — jelen időben fejezik ki magukat. A jövő idő:

Édesanyám *ha* bejön Egerbe...
Holnap, holnap majd megteszem,
 Ma még alszom, iszom, eszem.
 Vándorolok, vándorolok a világ végeig,
 Míg kívánt halálom napja megérkezik.

(János vitéz.)

A múlt idő praeteritumjele azonos a befejezett cselekvés *-t* szuffixumával (v. ö. *várt* leány várat nyer) vagy pedig a befejezetlen cselekvést jelentő igenévből származik: *menék*, *adék* < ‚menő‘ + ‚én‘ stb. Ez az utóbbi forma el is avult a tizenkilencedik században. Nincs rá szükség. A magyarban a cselekvés mikéntje, lefolyása a fontos, ezt látja maga előtt, szemléletében ez él. Ezért van annyi mozzanatos, gyakorító stb. igeképzőnk. Ez az igazi élete a magyar igének, nem az idővel való törődés. Az idő fogalma már absztrakt valami, aminek kifejező eszközei nem is agglutinálódtak csak három ízben: az említett két multrag és a jövő időt kifejező, eredetileg beálló cselekvést jelentő (inchoativ) és ma már el is avult *-and -end* rag esetében: mindhárom állapotragból fejlődött időjellé. A finnugor nyelvek nem ismerték a futurumot. A Halotti Beszédben még megfigyelhető az átmenet. A ‚mely napon *eendöl* az gyümölcsből‘ — mondatrészletben a jövőndőt külön szavak jelölik; az *eendöl* még fölfogható inchoativ alaknak. ‚*Halláva* (hallá) holtát *teremteve* (teremtő) istenének‘ —: itt a múlt időt kifejező ige és a befejezetlen cselekvést jelentő igenév azonos képzőt visel... Mindez azonban még nem meríti ki a magyar igeragozásnak gazdagon kifejlődött rendszerét. A föltételes módnak külön absztrakt jele van: az *-n-*; ez a differenciált logikai kategória azonban egy primitívebb szemlélethől veszi eszközét, amely nem egyéb, mint a mozzanatos igék *-n* képzője... A fölszólító-parancsoló mód még egyszerűbb származású: nem más, mint a szuggesztív nyomatékkal ejtett praesens-tő. A

legerősebb parancsolást ma is jelen idővel fejezi ki a magyar:

Hallod-e Jánk, im királyod
Szeme látja, — s ez jutalma,
Hogy te nékem azt a farkast
Megkerítéd élve, halva.

Rövid a szó, — a pszichologus-költő jól megfigyeli — és „büszke jel“ kíséri: amit a formativum hiánya elmulaszt, a melodia „a „kifejező mozdulat“ kárpótolja. Formagazdaság az egyik oldalon, mintha nyelvünk őseréje meg akarná mutatni, mire képes, — a másikon pedig a logikai eszközök megvetése, egyszerű kifejezésre való törekvés, az érzelmi elemek előtérbe nyomulása: ez jellemzi egész élete folyamán a magyar nyelvet és stílust. A tárgyias ragozásra például igazán nem volt szükség. Minden nyelv megvan nélküle. De nálunk megtermett, — vadon, minden nyelvkertészkedés nélkül, egyszerűen a birtokos névragozásból és abból az ősi gondolati egységből, amely igét-névszót egybefog. Persze ma már semmi asszociációs vagy analogiás kapcsolat nincs pl. a harmadik személyű tárgyat jelző *-m* és a személyragozott főnév *-m*-je között: „Bírom végre Juliskámat!“ Az *m* jelentős formativumnak semmi kapcsolata nincs eredetével, az első személyű névmással, amely ma úgy hangzik, hogy „én“. A teljesebb alakú többesszámban azonban még érzik a névszói személyrag és az igerag összefüggése: „látjátok feleim szemetekkel“, „titeket“, „tik vagytok az okai“; *ázunk* ~ *házunk*. Megtörténik, hogy a tárgyias igealak és a személyragos névszó azonos alakú, épen a közös eredet miatt. Ilyenkor szinte etimológiai játéknak érezzük a hibrid szót és ez is magyar specialitás:

Ez ingerült idegzetű kebel
Két eltökélett szenvedélyt nevel.
Egyet *szerettemért* — érted hazám!
Halállepel borong a másikán.

(Czuczor).

Nincs nyelv, amelyre le lehetne fordítani egy szóval a magyar tárgyias ragozás tömör igealakjait: látom = „ich sehe es“; *látlak* = „je te vois“. Juhász Gyula *Philologia* c. versében:

Margóra róttam *ihatnám* s az élet
Nagy szomjomat nem oltá el soha —

a középkori kódex lapszéli igéje így hangzanék franciául: „je voudrais boire”. Minthogy a participium perfectum alakja azonos az ige befejezett cselekvésű tövével: az ige-igenév tovább személyragozható és ragozható: *jártamban, jöttömet, tudtom nélkül*... Fölösleges komplikációt vitt a magyar ige-morfológiába az úgynevezett „ikes” ragozás, amely nem más, mint analogikus fejlemény: a szenvedő és visszaható igék formatívumainak benyomulása a cselekvő igék bizonyos területére. Az ikes és „iktelen” igék formai kettészakadásának semmi szemantikai szüksége és jelentősége nem volt. Nem is maradt fenn épségben, csak az irodalmi nyelvben, bár a Halotti Beszéd (XIII. század eleje) már fölmutat ikes alakokat. A mai familiáris nyelvben affektált, választékos íze van, el is nevezte egyik nyelvészünk úri igeragozásnak. (Efféle társadalmi különbség más nyelvek morfológiájában is van: a francia közbeszéd nem használja a *passé défini*-t.) A helyzet azonban sokszor éppen fordítva áll — a nyelv életében minden lehetséges: az urak iktelenül beszélnek, bizonyos nyelvjárásokban viszont úrhatnáságból, fínomkodásból, maga a nép használja az ikes formákat ott is, ahol az úri irodalomban már megszűntek létezni.¹⁰ Más esetekben is előfordult, hogy analogiás hatások következtében kétféle igealak keletkezett: a nyelv ösztöne ezeket rögtön kihasználja, ha másra nem, értelmi-érzelmi megkülönböztetésre. Ilyen megoszlást mutat némely vidéken a ragtalan alaknak parancsoló jellege (*erigy!*) a ragos alak kérő jelentésével szemben (*eredjél*).¹¹

A magyar igeragok oly szívós életerővel rendelkeznek, hogy gyökeret eresztenek ott is, ahol nincs *verbum finitum*, csak állítmány. Ez arra vall, hogy — amint még sok más esetben — a rag nem agglutinálódott, nem lett teljesen fogalmi-absztrakt jellé, amilyenek a latin és modern indogermán nyelvek szuffixumai, hanem megmaradt benne a régi önállóság homályos emléke. Így aztán mint szuverén szó tapad állítmány jelentésű indulatszavakhoz: *netek!*; kérdőszócskákhoz: *ugyitok?* (népnyelv); adverbiumhoz: *nincsenek*. A formarendszer logikai szabályosságát az élet termékeny-

¹⁰ V. ö. Horger, i. m. 49.

¹¹ Horger i. m. 18.

sége nem respektálja: legegészségesebb produktumai épen a szabálytalanul létrehozott, expresszatív alakok.

A formativumok szintétikus rendszerével szemben — mint a német és francia nyelvben („er wird kommen“, „il vient d'arriver“, „j'aiderai“ < „amare habeo“) — nálunk is keletkeztek körülírásos, analitikus formulák, mint a futurum újabb alakja:

Vagy *jőni fog*, ha jőni kell,
Egy jobb kor...

Sylvester János konstatálta: „Futurum exprimere nequimus, nisi circumloquamur...“¹²

Ez a körülírt futurum ma már szinte költőietlen, Vörösmarty még a leggyöngédebb szövegben használja prózaiság nélkül: „Aludni fogsz s nem lesznek álmaid...“ Még inkább biedermeier-emlék a régi magyar futurumrag, — úgylátszik, stílusérzékünk nem tűri a precíz időmegjelölést — példa rá Lauka Gusztávnak amúgyis borzalmasan lapos verse:

Ah Klotild! talán mehetnénk?
Én úgy érzem, éhezem!
„Ha sértésnek nem *veendik*,
Ebédeljének velem!“

Költemények, 1864 : 245.

Itt komolyan, udvariassági formaként használtatik a futurumképzős alak. Arany az Elveszett alkotmányban a nyelvkomikum fokozására alkalmazza: „Húsleveket s bordát *feszítendő* kajla csubákat.“ Familiáris beszédünk annyira kerüli a futurumokat, hogy a mai magyar költői stílus szinte már azért alkalmazza őket, mert irodalmi alakok. Adynál:

Igen, én élni s hódítani fogok
Egy fájdalmas, nagy élet jussán.

Babitsnál: „Rímeket se fogok itt már csinálni“ — modern pongyola stílus szabadversben (Nyugtalanság, 49). Egyébként a költői nyelv lehetőleg a primitívebb időmegjelölést szereti:

Átkozott legyen az,
Aki helyemre áll majd...
S ha tud majd asszonyt lelni,
Ne tudja megölelni.

(Ady, 1909.)

¹² Corpus Grammaticorum, 61. (Mészöly Gedeon szíves közlése.)

Pedig milyen konkrét, milyen szemléletes, étellel teli még ez a periphrasticus magyar futurum is és milyen színtelen, magában álló a német ‚werden‘ segédige, a latin ‚habeo‘-ról nem is szólva, amelyről a francia ‚futur‘ absztrakt szuffixumai lettek! A *fog* igének csak mellékfoglalkozása a segédkező futurum-képzés. Egyébként époly szabadéletű és korlátlan, mint a többi magyar ige. Aki *írni fog*, az valóban hozzá is *fog* az íráshoz, *megfogja* a tollat, és *belefog* a munkába, sőt azt is megteheti, hogy rendezti agyában a *fogalmakat*, amik a ‚fog‘-gyökérből származnak: *ráfog*, ‚*fogságba jut*‘, ‚vendéget *fogad*‘, *foglalkozik*, ‚*fogadalmat tesz*‘, ‚*fogadást köt*‘, ‚*fogós* kérdéseket ad föl‘ stb. Alig lehet elhessegetni a nagy rokonságot...

*

Hasonló hajlékonyságot mutat nyelvünk a morfológia más területein is: sehol sem merevül egyetlen rendszer keretébe, hanem fönntartja magának az izoláló, flektáló és agglutináló gondolatformák szabad használatát és variálását. Deklinációnk jelei, pl. a tárgy és a hely megjelölésére szolgáló *-t*, a többes *-k*; igen sok igeképzőnk és névszóképzőnk: absztrakt, értelmetlen formativumok. De vannak ragjaink, amik még mindig önálló életet is élnek és vannak viszonzavaink (névutók, adverbiumok), amik annyira önállóak, hogy csatlakoznak ugyan alkalmilag más szavakhoz, pillanatnyilag hozzátapadnak a jeltelen szintézis egyik tagjaként, de nem válnak soha ragokká, sőt még összetételt sem alkotnak... ‚Mennyi malasztban‘ — mondja a Halotti Beszéd, de ugyanakkor az illativus ragja még külön szóként szerepel: ‚ország *belé*‘. Ez a később agglutinált rag (*-ba*, *-be*) még ma is él külön szóként: *beléje*, *bel*, *bél*, *belső*. A *-tól* a *tő*-ből származik, ablativusi raggal¹³ és ez a *tő* sok ágat hajt ma is... Az időraggá lett *-kor* nem engedte magát illeszkedtetni és ma is ott él a magyar morfológiában ősi alakját megtartva, külön szóként pedig szabad önrendelkezési joggal, a legrégebb *kortól* kezdve... A ragok tovább személyragozhatók: ‚*Te-benned* bízunk‘, *bennünk*. Sőt a személyragozott ragok még

¹³ V. ö. Szinyei i. m. 82.

tovább növekedhetnek formativumok segítségével, mint a primitív, de őstenyésző növények, amiknek a levele egyúttal törzs is: *bennünket, benneteket, minket, önmagukat*. Mintha a ragozott rag grammatikai funkciója hamar elhomályosodnék, a ragokból önálló és egyenrangú alapszó lesz: „*Nálamnál* jobb szeretőt nem találsz...“ Az *innen* tovább ragozható, mintha alapszó lenne: *innentől*. A ragozott alak egyértékű a személyes névmással: *velemmel együtt*. A képzők, képzőbokrok sehol nem szaporodtak el annyira, mint a magyarban. A névutók természetesen még ma is önálló szavak, míg a francia prepozíciók legnagyobbrészt absztrakt, önállótlan símulószók (*dans*, *à*). A német hangsúlyos prepozíciók és posztpozíciók (*unter*, *über*) közelebb állanak szerepüket nézve a magyarokhoz, de eredetük elhomályosult és tőszavuk csak ritkán él (v. ö. pl. *zurück*). A magyar szó azonban itt is szemléltető oktatást ad önmagáról, a jelény egyúttal családalapító szógyökér is: *felém* a *fel* népes családjából származik: *alatt* az *al* gyökér helyhatározós alakja, az *al-vég, alsó* rokona; az *előtt eleinktől* való... Anyyra szemléletesek és elevenek a mi viszonzyszavaink, hogy egész költői verssorokat be tudnak tölteni drámai tartalommal:

„Férjfiak kiáltják: *elébe, elébe!* (Toldi, IX.)

Hallja, mint kiáltják: *elébe! elébe!*

S tudja ki *elébe?* hogy Miklós *elébe?* (U. o. VI.)

A magyar nyelv lelkiéletre-vonatkozó viszonzyszavai — természetesen, mint mindenütt — konkrét formákból származnak. Végső esetben valamennyi szuffixum és rag helyhatározóra vezethető vissza: a térszemlélet a legprimitívebb gondolkozási forma és minden nyelv locativusalakkal fejezi ki az oki és időbeli kapcsolatokat: *par ce que*, *tout à l'heure*; *dem züfolge*, *während* (amely csak a 18. században lett prepozícióvá a *währen* igéből!) *mi okból*, *egy óra alatt* stb. Ebből a tényből semmi következtetést nem lehet levonni a magyar nyelvi gondolkodás különleges karakterére vonatkozólag.

Még mindig a szótan keretein belül maradván, a névelő a magyarban épügy újabb fejlemény, mint a modern román és germán nyelvekben. (Az oláh a szó végére agglutinálta a „névelőt“.) A görög, a latin, az ugor nyelv nem ismerte a fő-

neveknek ezt a hű, de fölösleges kísérőjét, amelynek jelenléte bizonyos lazulását jelenti a név tömör jelentésének.

Vannak aztán nagyszámmal egyéb fölöslegesnek látszó szavak is a magyarban, amik épen a savát-borsát adják meg a familiáris beszédmodornak: az indulatnélküli „indulat-szók“, kötőszók meg egyéb partikulák. (Külföldiek ezeket tanulják meg leghamarabb, mert nyelvükből ezek hiányoznak, úgyhogy gyakran hallani Magyarországon élő németektől: *„dehogy nicht“, „hát warum nicht? „jaj“, wie schön.“*) Petőfi János vitézében, felsort betöltő partikulák, mikor a mesehős belép az Óriáskirály palotájába: *„No hanem hisz ugyan volt is mit látnia!“*

*

Nem lehet említetlenül hagyni, hogy a magyar nyelv az utóbbi hétszáz évben — csekély morfológiai ingadozás és nagy szógazdagodás mellett — külső hangalakjában keveset változott.¹⁴ Tővégi magánhangzók eltűntek, egyesek zártabbá, mások nyiltabbá fejlődtek, a hangrendi illeszkedés végbement, de a szó mássalhangzó-váza megmaradt. Ugyanazon idő alatt a francia nyelvtörténetben mélyreható változások történtek: az ófrancia irodalom a maitól erősen különböző hangrendszerrel, morfológiával, mondattannal bír. A Halotti Beszéddel egykorú Nibelung-ének más nyelv benyomását kelti a mai némettel összehasonlítva, bár a németben lassúbb volt a változás. Mi az oka ennek? Miért van, hogy a huszadik századi literátus magyar megérti a tizenötödik századi kódexíróét, míg a francia diák Villonhoz szótárt használ? Dante olvasása külön studium az olasz egyetemeken... Dialektusai sincsenek nyelvünknek, amint ezt már Galeotti konstatálta:¹⁵ a székely paraszt megérti a dunántúlit, a szerémségi magyar az eperjesi papot. Ugyanakkor pedig két svájci völgy lakosai külön-külön nyelvet beszélnek; olasz dialektus majdnem annyi van, ahány falu; a németek pedig külön német nyelvet fogadtak el irodalmul,

¹⁴ V. ö. Szinnyei, i. m. 10. — Horváth János, A m. irod. művelts. kezd. 1951 : 259.

¹⁵ V. ö. Tolnai Vilmos, Magyar Nyelv 1924 : 58. — V. ö. még Szarvas Gábor, Magyar Nyelvőr, 1881 : 62.

hogy a műveltebb régiókban közlekedni tudjanak a németnyelvűségek fölött. A francia paraszt az iskolában tanul meg franciául, az Ile de France és Corneille nyelvén. Nálunk az irodalom és a népnyelv között is alig van különbség. Egészen a legújabb időkig nem is volt nyelvi tekintély-centruma a magyarságnak és ez az új centrum — Budapest — maga is elismeri a vidék fölényét, amely rajta és irodalmán keresztül válik országos nyelvszokássá... Néha a nép irodalmiaskodik, az írók meg pórnyelvet affektálnak, — a kettő ugyanaz, sőt még Európával is egynek érzi magát nyelvünkben a népiesség:

S a sok régi, fult párisi nyárra
 Úgy gondolok, mint áldott, lelki
Barrikádra,
 Ki megvédett az új harcokig.

(Ady.)

Nálunk nem is volt soha nyelvi provincializmus, mint a németeknél a „Heimatkunst“, a „schwytzer-dütsch“, a franciáknál a „Félibrige“. Petőfi jókedvében, modoroskodva, de nem nyelvpolitikai tendenciával írta versét Kecskemétről:

Be-benézök a bugaci csárdába,
 Öszöm, iszom, kedvöm szerint rovásra.

Veszedelmes lett volna, de szerencsére hamar divatjammult a tetszetős és az oláh hatáságotól nem ellenzett mozgalom, amely a székely beszédet tette volna meg irodalmi nyelvvé; nyelvi provincializmus könnyen lelki és politikai elszakadásra vezet.

Honnan van ez az állandóság térben és időben, mélységben és magasságban? Primitív multat és sokrétű jelent, Havasokat és folyópartot összefoglaló egység? A pozitivistá nyelvörténészek még adósak a felelettel, de azért néhány föltevést megkockáztathatunk. Ha a nyelvet nem mechanikus fejleménynek tekintjük, ahol szinte természeti törvényszerűséggel, fiziológiai kényszerrel megy végbe minden változás, hanem társadalmi produktumnak magyarázzuk, ahol az emberi lélek nyilatkozik meg minden formában, csak föl kell ismerni a külső szimptomákban a belső gondo-

latot,¹⁶ — akkor azt kell hinnünk, hogy a magyar lelki egység élményéből fakad a magyar nyelv egysége; hogy a magyar lelkiség nem töredezik szét szellemi provinciákra, mint a nyolcvanmilliós németiség vagy a város-államokban élő, sohasem „unita“ Olaszország és a falvaiban Páristól különböző, talán „igazi“ Franciaország, hanem egységes, létfontartó, lelki közösségben él a szentistváni határok között és a multhoz is közelebb áll, mint más népek. Honnan van ez az egység, amelynek nem volt szüksége uniformizáló normára, akadémiai tekintélyre, a centrális hatalom rendelkezéseire, hogy létrejöjjön és fönmaradjon? Telepítések különböző centrifugális irányokban? A nemesség úri beszédje vagy épen egybeolvadása a népi milieuvel, amelyet ezáltal politikai-érzelmi kapcsolatba fűz az ország szellemi vérkeringésével? Hiánya nagyobb népkeveredésnek, amely a bolgár-törökök és a hazai szlávok beolvadásával az Árpád-ház idején befejeződött? Az életmód és műveltségi formák lassú változása, szinte sztagnálása századokon át? Vagy talán a gondolkodás állandóságában van a probléma nyitja? Az egyszer kialakult nyelvrendszer ma is és mindenütt kielégíti gondolkodásunkat és gondolkodásunk nem kíván új formákat magának? Tény, hogy még ma is tudunk — több mint kétezeréves szétválás után — összeállítani a magyarból és finnből mondatokat, amik meglepően hasonlítanak hangban és szerkezetben egymásra: ‚elävä kala uiszkälä vedän allaa‘ ~ ‚eleven hal úszkál víz alatt‘... A hangsúly — ez a rejtélyes nyelvromboló és konzerváló erő, amely a szavak lényegét látszik megragadni — a finnugor ősnelvben változó volt, (mint a görögben és a latinban) és sok bajt is okozott. A francia nyelvtörténet egész szórészek eltűnéséről tud a hangsúllyal kapcsolatban és ez a hangsúly minden szükségyszerűség nélkül épen a szó végét emeli ki, amely a franciában nem is bír jelentőséggel. Az Árpádkori magyar nyelvben azonban már az egytagúvá lett tövekre vagy a tövek első szótagára állandósul a dinamikus hangsúly, tartá-

¹⁶ V. ö. erre a fölfogásra nézve Eugen Lerch, *Franz. Sprache und Wesensart*, 1955:2 és az ott idézett irodalmat (Vossler, stb.); valamint a Szóhangulat és kifejező hangváltozás c. dolgozatom (Szeged, 1959.) bibliografiáját.

lom és forma szerencsés egyensúlyában és összetalálkozásával. A gondolat refugiuma természetszerűleg ez a hangsúlyos szótag lett és a származékok folyton erre a gyökérre utaltak: a gyökér állandósága egy asszociációs komplexum belső követelménye maradt. Ehhez a gyökérhez járult aztán a rag, amely eredetileg maga is gyökér volt és vitalizmusát az agglutináció után sem vesztette el. A két egyenrangú bolygó egyesüléséből keletkezett új szó — a ragozott, képzett gyökér — most már két lényeges és állandóságra törekvő résszel rendelkezett. Miképen változzék a szóvég, ha a gondolat lényeges modifikálása ott jut kifejezésre és ha ez a ragaszték maga is külön életet él, ragokat asszimilál (*házban, bennem*)? Absztrakt formativum módosulhat a szóvégén (a latin morfológia így olvadt le, a germán az angolban), de ahol a szó vége époly eleven, mint a hangsúlyos gyökér, valósággal második gyökér, amely folyton új sarjadzást indít: — ott megvan a lehetőség az állandóságra...

A magyar gondolkozás annyira hozzá van kötve nyelvünk képzős, agglutinációs, szintetikus, lényegét hangsúlyozó jellegéhez, hogy az eszköz nem változhat: alig van hozzá nemcsak lelki, hanem fiziológiai lehetőség is. Egy példa: hiába ejti a familiáris beszéd egyformán a *-ban -ben* lativusi és a *-ba -be* illativusi ragokat, a *bennem* és a *bejár* alakok mindig korrektívumai maradnak az ejtésnek és tudatosítják a két rag alakbeli különbözőségét, — nem szólva most a helyesírásról és a könyvkultúráról, amely mindenütt, a magyarban is, lassítja, sőt megköti a nyelv hangfejlődését.

*

Elérkeztünk a magyar nyelvi és stílusbeli formák legérzékenyebb pontjához: a szó és jelentés viszonyának kérdéséhez. Már eddig is láttuk, hogy a magyar alaktan mennyire konkrét, kézzelfogható értelemmel-bíró eszközökkel dolgozik. A dativus (*„Péternek”*) még magán hordja a meghatározói szemlélet elevenségét: *„neki adja Péternek”* és *„zúg az éji bogár, neki megy a falnak”*; ugyanaz a forma mindakét — a magyar gondolkozás szerint lényegében azonos — tartalom részére. A dativusi viszony nem logikai-absztrakt, hanem materiális-szemléleti. Így van ez mindenütt, a magyar

nyelvben. Logikai-grammatikai skrupulusok nem korlátozzák a nyelvteremtést. *Mehetnék*: pregnáns igealak, magában egyesítve személyt, lehetőséget, föltételes kijelentést. Egy szempillantás és a szó kategóriát változtat, főnév lesz belőle, megtartva az igeiség eleven tartalmát: „*mehetnék*je van”. Próbálja ezt valaki irodalmi franciára lekopírozni! Akadémiai megrovást kap, bár a franciában, ahol legerősebb a nyelvfegyelem, az argot a legnagyobb szabadságot élvezi: a „*je-m'enfichisme*” a „*le qu'en dira-t-on*”, ilyen mondatból-llett névszók, de nem népi-naív, hanem tudatos-intellektuel és fővárosi gyártmányok...

A magyar ige még megőrizte ősi cselekvés-jelentő erejét és aktivitását. Legtöbb igénk tárgyias vagy költőileg tárgyiasan használható, esetleg egy pregnáns igekötő segítségével: *ül* ~ „*megüli a lovat*”. Mennél aktivistább, romantikusabb, élet-lendülettől hajtottabb az író, annál inkább kultiválja a tárgyias igéket, amelyek tétlen állapot helyett valamire irányuló tevékenységet mutatnak, — mint például az örökké lobogó Szabó Dezső, aki ilyeneket ír az Elsodort faluban (1919): „minden élő parasztnak ezer mása *feksz* a földet” (I : 14); „majdnem az egész falut *át* kellett *menniök*” (42); „Márta már hideg visszautasítást *fázott* a szavakban” (Csodálatos élet, 1921, II : 165). Arany Toldijában (IX): „*Futá* minden ember a bizonyos halált.” A magyar stílus örök aktivizmus, örök megújulás, különbözni-akarás az előzményektől, — erről a következőkben lesz szó. Itt csak azt konstatáljuk, hogy a magyar írás szereti a tárgyias igéket és ha nem tárgyias az ige, tárgyassá teszi a közszokás ellenére: az olvasó tapsol a stílusforradalmárnak. A szenvedő ragozás, a római gondolkozásnak ez az intellektuális játéka szinte centrális helyet foglal el a latin formalisztikus stílusban, ahol a cselekvés bármikor visszájára fordítható és gyakran ál-szenvedő suffixumokban alakoskodik a cselekvő-jelentésű ige. A francia, redukált keretek között ugyan és analitikus formában, de megtartotta a passzivumot; a szenvedő-jelentésű participiumok ékességei az emelkedett, gondolati költészetnek, mint például Lamartine-nál:

Ainsi, toujours poussés vers de nouveaux rivages,

Dans la nuit éternelle emportés sans retour...

(Le Lac.)

Ce dieu par l'imposture à l'erreur expliqué,
 Ce Dieu défiguré par la main des faux prêtres...
 (Dieu.)

A németben valósággal metafizikai jelentőséget kap a körülírásos passzívum. Mintha valami magasabbrendű történetet fejezne ki, mint az egyéni érvényű cselekvés. Goethe a Fischer című balladát, amely a természet titokzatos, pusztító hatalmát akarja éreztetni, ezzel a passzív formával fejezi be, mintegy végső akkordban rezümálva és rezegetve a változathatlan történetet:

Halb zog sie ihn, halb sank er hin,
 Und ward nicht mehr *gesehn*.

Épen ellenkezője ez a magyar aktivista gondolkozásnak, amely — főleg latin hatásra — kifejlesztette ugyan a passzívumot, de csak az irodalom számára, például bibliai használatra: „zörgessetek és *megnyittatik* nektek”, *Elvégeztetett! Írva vagyon*. (Ez az utóbbi meg is maradt, de csak népies-familiáris stílusban.) A szintetikus magyar passzívum ma már nem *használtatik*, legföljebb hivatalos iratokban, a „stílus curialis” anakronisztikus maradványaképen, vagy szellemi lustaságból, német mintára: „*Kéretik* (es wird gebeten) az ajtót betenni... A középkorban azonban — nyilván a fordított latin szövegek szuggesztív hatása alatt — még közelebbiek a passzívum formái, ott is, ahol semmi szükség rá: „*látatik* teneked”.¹⁷ A szenvedő forma úgylátszik idegen a magyar gondolkozástól. A cselekvő igék dominálnak. Érdekes ebből a szempontból egymásmellé állítani a világirodalom két rokon filozófiai drámájának, a Faust első és második részének, valamint Az Ember Tragédiájának befejező sorait, amelyek a legkihangzóbb, továbbrezonáló igéi a német és magyar költeménynek.

Faust I.

(Meph.) Sie ist *gerichtet*.

(Stimme von Oben.) Ist *gerettet*.

¹⁷ Érdy-c. 552. V. ö. Imre Sándor, A középkori magyar irodalom stíljáról, 1890, 26. (Olesó Könyvtár.) — V. ö. még Horváth János: A m. irod. művelts. kezd. 1931 : 263.

Faust II.

Das Unbeschreibliche,
 Hier ist es getan;
 Das Ewig-Weibliche
 Zieht uns hinan.

Az Ember trag.

(Az Úr.) Mondottam, ember: küzdj és bízva bízáll!

Négy magyar igei alak egyetlen sorban: egy szó kivételével minden rész aktív, cselekvést, nyugtalan mozgást jelöl; a végső, jövőre mutató ige pláne figura etymologica segítségével fölerősítve. Ezzel szemben a német stílus az állandóságot szimbolizálja; a befejezettség gondolata dominál benne; a multa, az örökérvényű változatlanra utal: a dolgok valóban mintegy szenvedik a felsőbb elrendelést...

*

A lelki élet szavai, az elvont fogalmak megjelölései a magyarban éppúgy, mint minden más nyelvben,¹⁸ konkrét elképzelésekre vezethetők vissza. De nálunk nyelvünk képzős természete miatt kevésbé homályosult el ez a konkrét eredet, mint másutt. Már Csokonai megállapítja: „A mi eleménk csupa sensualis, az ő ideái a külső jegyekhez hozzá vagynak kötve.“ A mi képeink még elevenek, vagy bár mikor tudatosíthatók a „gyök“ alapján és tudjuk is róluk, hogy képek. Költők és a hétköznapi beszéd ugyanazt a víziót rajzolják: „Isten kit a bölcs lángesze föl nem ér.“ A rágalom nem szakadt el a rág igétől, míg a francia ‚colomnie‘ — tudós, középkorvégi átvétel a latinból — ma már semmit sem árul el a szó ősi jelentését illetőleg. A tizenhatodik század elejéről való Guary-kódex híres fejezete (11—25) a rágalmasságról szól: „Az ilyen ebek nem csak embörnek húsát eszik meg, de még az csontját is *megrágják*... Az ilyen *rágalmazók* jelösen hasonlatosok az mészáros ebeihöz, kik-

¹⁸ V. ö. Gombocz Z., Jelentéstan, 1926 : 6. és 88. — Nem hiszem, hogy jelentősége volna Volf György megállapításának, (v. ö. Négyesy L., Magyar Nyelv, 1926 : 55), mely szerint a magyar *ész, elme, bölcs* stb. mindig lelki jelentésű szavak voltak, amiből tehát arra lehetne következtetni, hogy őseink erősebben hajlottak az abstrakcióra, mint más népek. — V. ö. még Lőrincz Jenő, Magyar Nyelv, 1926 : 210.

nek vérös az ajakok... és az ganéjos bélön nyalakodnak. Ezönképpen az gonosz *rágalmazó ebek* nem gondolnak em-börnek semmit ő jámborságával és az ő bennevaló lelki jó-szággal, de valami gonoszságot és bűnnek ganéját bennök látják, *ezt veszik ő szájokba* és *ezt rágják*, ezt szólják és ezt ítélik és az illetén undoksággal fertőztetik és vérösítik meg ő ajakokat, szájokat és nyelvöket... Az illetén ebnek mindenkoron dohos az szája,... mert egyebeknek bűnök ganéját szájába viseli.“ A kódexíró a Zsoltárookra hivatkozik és meg-nevezi német szerzőjét, akiből fordít. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy tizenötödik századi magyar nyelvünk ilyen borzalmakat árasztó, véres-undok képekkel ijesztő leírásokban, Grünwald-elképzelések rajzolásában lelte ked-vét és tehetségét. A lelki élet reális — túlságosan is anyagi — képekben jelenik meg a beszélő előtt. A magyar stílus ezen a téren, a lelki élet konkrét ábrázolása terén, olyan haj-lékony, hogy az egyéni kreációkat természetesnek veszi. Arany új szót és képet talált ki a morfordírozás, haragos mormogás illusztrálására (nyelvünk valóban sokszor „illusztrálja“ a természet jelenségeit): „,Hm, paraszt én!“ emígy *füstölög* magában...“ Testrészek és lelkiélet azonosítása minden nyelvben — indogermánban épúgy, mint finnugor-ban — általános jelenség,¹⁹ amely tényből egymagából speciális következtetést a magyar nyelvre nem vonhatunk. De azt konstatálhatjuk, hogy az ilyenféle „elementárisan“, mindenütt megtalálható képek mellett, mint *gyomrában van, epés, pöffeszkedik, felfuvalkodott* (v. ö. ,rana rupta‘), *gőgös* (< gégés) stb. — a magyar nyelv képekben sokkal gazda-gabb, mint bármely európai nyelv. A képes beszédnek ezt a lelésgazdagságát nyelvünkben már a tizenhatodik századi Erdősi-Sylvester János dicsérettel említi. Mennél jobban visszamegyünk a multba, annál konkrétebb értelműeknek találjuk későbbi elvont szavainkat, elhomályosult metaforáinkat. Az ilyen szavakban, mint *fogalom, érzés*, már nem érezzük a tapintási eredetet; a *szálloda, „gőzdaru“*, *„töltőtoll“* szavakban elhalványult az eredeti metafora vagy metonímia.

¹⁹ V. ö. még Lovas Rózsa tanulmányos dolgozatát: A lelki jelenségek nyelvi kifejezéseink jelentésanához. Magyar Nyelv 1950. — Zolnai Gyula, A kevélység kifejezései, Ethnographia XIII : 92.

Minden nyelv temetője az élettelenült szóképeknek. Nem is tudnók gondolkozásunkat továbbfejleszteni, ha minduntalan tudatossá válnék bennünk a szó zavaró származása. Mint a lelki életben általában, a felejtés előfeltétele a jelen komplikációinak.

Imre Sándor konklúziója középkori irodalmunk stílusáról,²⁰ hogy benne az elnevezések, a szók jelentése közvetlen azaz konkrét, érzéki formában jelentkezik: talán nem is szorul bővebb bizonyításra. (Dante szavainak elhasználatlan frissességét, konkrét képszerűségét konstatálja Péterfy Jenő, ismert tanulmányában.) Csak még egy helyet idézzünk, Imre S. példái közül, ahol a képek valóságos filmje pereg le előttünk; a film latinul beszél, de a fölírások magyarok és túlszárnyalják az eredetit: „Úr Istennek kincses háza, a menyeyei ígéretnek bizony edénye, isteni áldomásnak szaporajtó mezeje, ki minden jó gyümölcs és művelkedéssel teljes és minden isteni édességnek gyönyörűséges kútja.“ (Érdy-c. 25.)

A magyar ember képekben gondolkodik, akkor is ha uraknak ír népies költeményt és a *kulcs nyakát kitekeri*, akkor is, mikor úri székből az országhoz szól és *úgy érzi magát, mintha Isten kezébe adta vola a tárogatót*. Micsoda képzuhatagokat viharoznak elénk a Zrínyi vérben-tetszelgő, világokkal játszó barokk fantáziája, grandiózus valóságkultusza és főséges elragadtatása...²¹ Hasonlítsunk össze egy tizennyolcadik századi francia szöveget magyar fordításával, a racionális-fölvilágosult Voltaire Henriade-jának egyik sorát a csaknem egykorú magyar interpretációkkal:

Voltaire.

Tous sont empoisonnés de son venin fatal. (IV.)

Szilágyi Sámuel.

Már meg-járta mérge gyökerét szíveknek.

Péczeli József.

S halálos mérgével szíveket itattya.²²

²⁰ I. m., Olesó könyvtár. 1890, 98.

²¹ V. ö. erről Zrínyi világa c. tanulmányomat, Magyar Szemle, 1938 febr.

²² Az idézeteket Némedi Lajos figyelemreméltó értekezéséből vessez: Adalékok a XVIII, sz. magyar stílustörténetéhez, Debrecen, 1936 : 16.

Voltaire tárgyilagosan, minden emóció nélkül, történetírói pontossággal fejezi ki magát; az egyetlen költőiség, amit megenged magának az, hogy a Discordia — vértelen allegorikus istennő — halálos mérgéről beszél... Nem így a magyar tolmácsok. Ők izgalomba jönnek Voltaire pislákoló paraszánál. Szilágyi Sámuel magát a mérget is perszonalifikálja: a mérég járkalni kezd. A fordító persze mindjárt lokalizálja is a mérég útját: a legérzékenyebb helyen (mily messzi jutottunk a cinikus Voltaire-től) járkal a mérég, a szívekben. De ez sem elég: a mérég lehatol a szívek gyökerébe... Ismét egy új kép. Egész képbokor nő Voltaire szikkadt talaján. Péczeli higgadtabb, de a megmérgezés szintelen aktusát ő is megeleveníti a méreggel való itatás drámai jelenetében. Magyar nyelvünkön szárnyra kel Voltaire okos és hideg verse.

A képekben való gazdagság sokszor ártalmára is van nyelvünk logikai alkatának. A képek egymásba zavarodnak. Semmisen könnyebb a magyarban, mint ilyenfajta — kezdő íróknál gyakran előforduló — képzavarokat szerkeszteni: „a lábamat kezelik, a kezemet meg kellene fejelni, a fejem lábadozik”; „Őserdő az a hely, ahová emberi kéz még nem tette be a lábát”; vagy a Négyesy stilisztikájából ismert elrettentő példa: „A vezérkar kebelében lábrakapott a fejtelenség“.

*

A magyar nyelv és stílus kifejezésbeli alakulatai között nagyon sok olyan van, amely nem morfológiai eszközökkel, nem „formákkal” érteti meg magát, hanem szuggesztív módon, a „ráértés” provokálásával.²³ Szuggesztív például az összetett szó, mely látszólag formális alakulat, de nem csupán az: a *szívöröm* (Vörösmarty) több akar lenni, mint a ‚szív’ + ‚öröm’ egyszerű summája. A hangsúlynak és a melódiának nagy szerepe van a magyar élő beszédben. A dinamikus hangsúly elég arra, hogy kiemelje egy szó sűrített értelmét, fontosságát a mondatban. Még a szó egy részét is kiemelheti, úgyhogy egyenesen logikai funkciót he-

²³ V. ö. Fr. Paulhan, *La double fonction du langage*, Paris, 1929: 19. stb. — Gombocz Zoltán, *Jelentéstan*, Pécs, 1926: 10. (A szó lélektani alkata.) — Zolnai Béla, *Szóhangulat és kifejező hangváltozás*, Szeged, 1939. (Acta Univ.)

lyettesít: „Nem kijött belőle, *bennszorult* a pára.“ A francia kénytelen megbontani a mondat szerkezetét, ha valamit kiemel, két mondatot csinál egyből: „c'est lui qui“ = „ő jött“. A magyarban elég, ha az ige vezérlete alá helyezzük a szót, de még ez is fölösleges: egyszerű nyomaték kiemeli a szót és módosítja az egész komplexum értelmét. A copula hiánya nominális mondatainkban szintén arra mutat, hogy formativumok, formális nyelvi eszközök, logikai összekapcsolás híján, pusztá ráértéssel is megérteti magát a magyar mondat: „a te szerelmeid jobbak (latinul: „sunt“) a bornál, a te drága kenetid *jók* („sunt“) illatozásra, a te neved kiöntött drága *kenet* („est“). Indogermán költők nem tudnak verbum finitum nélkül verssorokat egymás mellé szőni:

(Éva) Ah, élni, élni: mily édes, mi szép!²⁴

(Ádám) És úrnak lenni mindenek felett.

(Éva) Érezni...

(Ádám) A függés... életelv neked²⁵

A melódia kifejező lehetőségei nincsenek korlátozva a nyelvekben. Nem lehet mondani, hogy a magyarban túlteng a melódia. Az olasz és a francia énekel, állandó érzelmi hullámzásban él. A magyar városi nép általában monoton hangon beszél. Néhány nyelvjárás „szívesen“ hangzik, éneklős (debreceni, erdélyi beszéd), de a magyar karakter higgadt nyugalma nem szereti a nagyobb melodikus intervallumokat. Az egyszintén mozgó, talán monoton magyar beszédhez hasonlítva az oláh nyelv sokszor állati erőlködés, a francia rikácsolás, az olasz kántáló ágálás, a porosz durva pattogás, a cseh kellemetlenül barbár.

*

A magyar nyelvtan története, a magyar morfológia változásai még megírásra várnak. Ebben a történetben helyet kell hogy kapjon az a szempont is, mely a nyelvi formák mögött álló lelkeséget, a nyelvben megnyilatkozó stílus-esszményt vizsgálja.*

²⁴ G. Vautier (1951) fordításában: „Ah! vivre, vivre, que c'est doux, que c'est beau!”

²⁵ Mohácsi Jenő fordításában (1955): „Abhängig sein *scheint* dir Gesetz.“

* V. ö. erről a Szekfű Gyula szerkesztette Mi a magyar c. kötetben (1959) megj. Magyar stílus c. tanulmányomat.

HEGEL MAGYAR UTÓKORA.

HEGEL A XIX. SZÁZAD első éveiben lépett filozófiai rendszerével a nyilvánosság elé. Fellépése forradalmi hatású volt, korának gondolkodásmódja teljesen átalakult új eszméi nyomán. Tanait kezdetben kritikátlan lelkesedéssel fogadták, az „abszolút tudás“ előtt minden katedra meghódolt. Friedrich Förster korának általános felfogását fejezte ki, amikor Hegel sírjánál elmondott beszédében mesterét az emberiség „megváltó támaszának“ nevezte. Ugyanakkor megjósolta, hogy filozófiáját sokan fogják gáncsolni, de a gondolat uralmát képviselő birodalma minden ellenállás nélkül fogja meghódítani a világot.¹

Ez a magabízó lelkesedés nem tarthatott sokáig. Alig sikerült Hegel tanítványainak vezető állást elfoglalniuk a német szellemi életben, máris kialakult egy ellenséges tábor s a harc feltartóztatlanul tört magának utat. Az irodalmi vita folyamán született védő- és gúnyiratok megszámlálhatatlanok. Alig néhány évvel Hegel halála után már nem áll fenn filozófiájának feltétlen fölénye támadóival szemben. Nemcsak, hogy elfordultak tőle, hanem gyűlölettel és megvetéssel állást is foglaltak ellene. Ez a hirtelen fordulat kifejezésre juttatta a most már realiztikus kor szellemi arculatának megváltozását.

Feladatunk célja, hogy kimutassuk, hogyan reagált szellemi életünk a hegeli filozófia által felvetett eszmékre s milyen visszhangra találtak a németországi Hegel-viták irodalmunkban. Főként XIX. századbeli folyóirataink tükrözik vissza a korabeli német szellemi élettel fennálló kapcsolatainkat. Eddig P u k á n s z k y Béla foglalkozott ezzel a tárggyal s a *Minerva*-folyóiratban megjelent tanulmányai: *A magyar Hegel-vita*, 1922. és *Hegel és magyar közönsége*, 1952., értékes útmutatásul szolgáltak feladatunk megoldásánál.

¹ Karl Rosenkranz: *Hegels Leben*. Berlin, 1844. 565. l.

I.

Hegel a német irodalomban.

Az első támadások a rendszer logikai és metafizikai alaptörvényei ellen. — A „spekulatív theisták“ állásfoglalása. — J. H. Fichte folyóirata: *Zeitschrift für Philosophie und spekulative Theologie*. — D. Fr. Strauss: *Leben Jesu*. — Vallási problémák. — Politikai kérdések. — Belső szakadás a hegelisták körében. — Heinrich Leo. — Feuerbach. — Az „ifjú hegelisták“. — Arnold Ruge: *Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst*. — A hegeli államelmélet bírálói. — Az 1848-as forradalom, mint a német szellemi élet fordulópontja. — Karl Rosenkranz. — Rudolf Haym: *Hegel und seine Zeit*. — A közvélemény elfordul Hegeltől. — Eduard von Hartmann. — Wilhelm Dilthey.

Hans Rosenberg 1927-ben újra kiadta Rudolf Haym 1857-ben megjelent *Hegel und seine Zeit* c. munkáját és ugyanakkor főbb vonásaiban vázolta a hegeli gondolatnak a német irodalomban való megnyilvánulását.² Bár e probléma sokkal nagyobb, semhogy annak egész történelmi jelentőségét egy tanulmány szűk keretei között ki lehetett volna fejteni, Rosenberg tanulmánya mégis sokatjelentő útmutatást nyújt a Hegelre vonatkozó irodalom feldolgozásában.

Hegel filozófiája minden új nemzedék előtt új alakban jelenik meg és történelmi jelentősége olyan mélyre nyúlik, hogy tanulmányozása egy egész évszázad szellemi és politikai változását tárja fel előttünk. Még ellenségei sem vonhatták ki magukat szellemi befolyása alól, de függésüket nyílt elfordulással és ellenséges állásfoglalással akarták önmaguk előtt is eltitkolni. Filozófiájának hivatalos megítélésében szinte változott egymással az őszinte meggyőződés és az irigységtől fűtött politikai érdek.

A harmincas évekig minden ellenállás nélkül elfogadták Hegel filozófiáját, alig akadt gondolkodó ember Németországban, aki ne vallotta volna magát Hegel követőjének. A hegeli viták a rendszer logikai és metafizikai alaptörvényeinek támadásával indultak meg. Ellenzékének száma növekedett, amikor vallásfilozófiai tételeit kezdték bírálgatni, végül pedig a politikai és szociális problémák fejtegetése a hegeli filozófiától való teljes elfordulást vonta maga után.

² Hans Rosenberg: Zur Geschichte der Hegelauffassung.

Hegel logikájának és dialektikai rendszerének támadói között elsősorban Schelling, Herbart, Fries, Beneke, Baader és a katolikus filozófia követői szerepeltek, továbbá mindazok, akik egy új filozófiai rendszer felállítását kísérelték meg. Logikai hibák felfedezésével és a téves metafizikai irányzat bizonyításával igyekeztek a hegeli filozófiát megdönteni, hogy ezáltal egy új rendszer felállítását tegyék lehetővé. A kor általános felfogása volt, hogy filozófiai problémák kizárólag rendszerek alakjában oldhatók meg, s csak az számíthat valóban filozófusnak, aki az uralkodó rendszert új rendszer felállításával dönti meg. Hegelt elsősorban azzal vádolták, hogy az ellentétek azonosításával tagadja a contradictio tételét s hogy a gondolkodás és lét azonosságáról szóló tana be nem bizonyított feltevés. Ezek az érvek a későbbi idők folyamán még gyakran felmerültek Hegel ellen, s végül teljesen aláásták filozófiai rendszerét.

Fontos mozzanat volt a vita szempontjából, hogy sokan, az ú. n. „spekulatív theisták“ különbséget tettek a hegeli filozófia alakja és tartalma között s aprólékos boncolgatásukkal aláásták a rendszer egységes szerkezetét. Eredetileg Hegel követői voltak s csak fokozatosan, lassú fejlődés folyamán szakadtak el tőle, vezérik, Chr. H. Weisse irányítása mellett. Hegel halála idején filozófiáját már csak átmenetnek tekintették s jelszavuk lett, hogy a haladó kornak Hegelen túl kell jutnia.

Weisse éles különbséget tett Hegel elméleti logikája és filozófiájának többi része, a gyakorlatilag alkalmazott logika között. A hegeli filozófia tartalmát lényegében támadta, de a logikáról 1829-ben még elismerőleg nyilatkozott s a maga nemében befejezett, minden bírálaton felülálló alkotásnak tartotta.³ Nemsokkal azután már fenntartás nélkül az egész rendszer ellen fordult s bírálataiban Hegel logikai alapvetését is megtámadta. Elismerte a formai felépítés csodás tökéletességét, de azt állította, hogy Hegel rendszere tulajdonképen a logika segítségével felépített metafizika. Hegel szerinte ta-

³ *Über den gegenwärtigen Standpunkt der philosophischen Wissenschaft*, 1829.

gadja a szabadságot és háttérbe szorítja, jogaitól megfosztja az egyéniséget.

A spekulatív teisták másik képviselője, J. H. Fichte a hegeli panteizmus megvilágításán keresztül talált lehetőséget a tévesnek ítélt tan átformálásához. Véleménye szerint Hegelnek nem volt komoly meggyőződése az, hogy az „általános“ nem önmagában, hanem csak mint „individuális“ létezik, és hogy Isten szellem, öntudat, örök személyiség, nem elvont abszolútum, merő lényeg. Hegel maga sem látta át szerinte tanításának mélyebb jelentőségét, vagy pedig hűtlenné vált saját eszméihez.⁴ Ez a gondolat, hogy az „igazi Hegel“ a sajátmagát sem helyesen értelmező Hegeltől megkülönböztethető, tette lehetővé később az „ifjú hegelisták“ számára azt, hogy Hegel-ellenes kritikájukat Hegel iránti elismerésükkel megkíséreljék összhangba hozni.

A spekulatív teisták alapján rendítették meg a hegeli filozófiába vetett abszolút hitet, mert azt bizonyították, hogy a dialektikus módszer anélkül is alkalmazható, hogy szükségképpen Hegel következtetéseire jussunk, illetve egyes tanait elfogadhatjuk anélkül, hogy magát a rendszert helyesnek tartanók. Fichte 1837-ben filozófiai folyóiratot indított meg: *Zeitschrift für Philosophie und spekulative Theologie*, lapjain újból és újból hangsúlyozta Hegel-ellenes eszméit. Az irodalmi viták főtárgyát már nem a logikai problémák adták, hanem a rendszer vallási, etikai és politikai következtetéseit. Ugyanakkor továbbfolytak a logikát érintő támadások is. Trendelenburg⁵ 1840-ben Hegel fogalmi rendszerét, a „panlogizmust“ támadta, és azzal vádolta a filozófust, hogy a konkrét jelenségeket és az empirikus valóságot nem ismeri el, a való életet tisztán gondolkodás által akarja kifejezésre juttatni. A negyvenes évektől kezdve egyre jobban növekedett azoknak a filozófusoknak száma, akik a hegeli filozófia megdöntésével igyekeztek karriert csinálni. A kor általános felfogása szerint a magántanári képesítés elengedhetetlen feltétele egy új rendszer felállítása volt s nagyon vonzó

⁴ *Über Gegensatz, Wendepunkt und Ziel heutiger Philosophie.* 1852.

⁵ *Logische Untersuchungen.*

feladatnak látszott, hogy a célt a hegeli filozófia bírálatával ériék el. Annál is inkább kísértett ez a feladat, mert a Hegelt pártoló porosz kultuszminiszter[†], Altensteint, 1840-ben a Hegel-ellenes Eichhorn váltotta fel a miniszteri székben.⁶

Új korszakot jelentett a Hegel-viták történetében D. Fr. Strauss *Leben Jesu* c. könyvének megjelenése 1835-ben. Strauss föllépése a legellenségesebb viták lavináját indította meg, Hegel tanítványai is elvakultan támadtak egymás ellen s egészen szabad teret engedtek az antihegeliánusok támadásainak. R. Fr. Göschel *Hegel und seine Zeit* c. munkájában kifejtette, hogy a hegeli filozófia a legellentétebb álláspontokat képviseli, mert amikor látszólag ellene fordul a kor valamelyik irányzatának, ugyanakkor azt a benyomást kelti, mintha egyidőben képviselné is azt.

Hegel gyakran hangsúlyozta, hogy filozófiája teljes összhangban áll a keresztény tanokkal és hogy a vallási dogmák ugyanazokat az igazságokat fejezik ki, mint a filozófia tételei. A végső problémákat illetőleg azonban semmi határozott kijelentést nem tett, s ezzel elkerülte, hogy ellenségei e téren érveikkel megtámadhassák. Már Hegel életében foglalkoztatta a teológusokat és a filozófusokat az a probléma, hogy az általa hirdetett abszolútum személyiséget jelent-e, vagy pedig panteisztikus értelemben magyarázandó. Most egyre sürgetőbb formában merült fel az a kérdés, milyen viszonyban áll egymással a vallás és a filozófia? Strauss kezdetben elfogadta Hegel álláspontját és maga is hirdette, hogy a vallás és filozófia tartalmilag azonosak, később azonban a keresztény dogmatika ellen fordult s a filozófiát állította a hit tételeinek helyébe.

Az új francia eszmék, melyek a júliusi forradalom után szivárogtak be Németországba, közrejátszottak abban, hogy Hegel tana, mely eddig a fennálló államrend védőjének látszott, ezután a radikalizmus támadó fegyvere lett. Amikor Hegel Berlinben föllépett, úgy tűnt fel mindenki előtt, mint a restauráció filozófusa. Politikai körökben úgy tekintették, mint aki kigyógyítja az ifjúságot a hatalom ellen való izga-

⁶ V. ö. Friedrich Paulsen: Geschichte des gelehrten Unterrichts. Leipzig, 1897. II. Band. 314—315., 452—453. l.

tásból s a fennálló rend oltalmazójává neveli azt. Hegel párt-hívei előkelő állásokba jutottak s tanítványai a birodalom legbefolyásosabb tanszékeit töltötték be. Egyházi szempontból a kereszténység valóságos támaszát látták benne, sőt tanítványai a túlzásoktól sem riadtak vissza és azt állították, hogy amit Krisztus csak homályosan sejtett, azt Hegel világos tudásra emelte. Jellemző, hogy nemcsak némely ábrándozó, hanem maguk a hittudósok is hirdették ezt. Ahogyan Hegel a politikai és egyházi köröket támogatni látszott, ugyanúgy ő is támogatást nyert ezektől s így mindig újból diadalt aratott a máskép gondolkodó filozófusok, szabadelvűek és a pietisták fölött. Bizonyára nem volt szándéka, hogy a hatóságokat kétszínűsködve félrevezesse, és ha a politika a restauráció szellemében halad tovább, tanításai később sem okoznak olyan nagy forrongást. Ugyanakkor kétségtelen, hogy filozófiája valóban tartalmazott olyan tanokat, melyeknek éppen csak megfelelő talajra volt szükségük, hogy veszélyesekké váljanak.

A politikai légkör megváltozásával az azelőtt szinte szolgai szerepet betöltő filozófia egyszerre nagy forradalmat okozott, követelte a fennálló rend megdöntését az egyházban és társadalomban, s új világot hirdetett: a korlátlan szabadság és demokrácia korszakát. Erre a tényre hivatkozva akarták a rendszer ellenségei bebizonyítani, hogy a hegeli iskola önmagával ellentmondásokba keveredett: vagy Hegel akarta a közvéleményt megtéveszteni, amikor filozófiáját kereszténynek és lojálisnak tüntette fel, vagy tanítványai túloztak, amikor saját mesterükkel szembeszállva, egy új, nagy reformációt hirdettek. A valóság Hegel ellenségei szerint az, hogy filozófiája természeténél fogva annyira kétértelmű, hogy tanáiban egyformán igazolást találhattak azok, akik mint Göschel⁷ Krisztust Hegellel azonosították, s azok is akik mint Strauss⁸ őt megtagadták. Egyaránt Hegelre hivatkoztak a fennálló porosz államrend istenítői s az anarchiát követelők vagy a házasság intézményét elvető köztársaság hívei.

⁷ *Der Monismus des Gedankens.*

⁸ *Leben Jesu.*

Mindezekből könnyen érthető, hogy a júliusi forradalom előtt a szabadelvűek miért tartották a hegelizmust a konzervatív elvek gyűlölt eszközének, s miért lehetett alapja a júliusi napok után Strauss harcának a kereszténység ellen, melegágyává a Németországba beszivárgott saint-simonista ábrándozásoknak. A tan eltérő értelmezéséből magyarázható a hegelisták két csoportra szakadása, jobb és bal oldalra való feloszlása is. Az ó-hegelisták a júliusi forradalom előtt is Hegel követői voltak, mesterüket még azután is Krisztussal azonosították, s a porosz államformát a legtökéletesebb isteni világrendszernek tartották. Az új-hegelisták viszont megtagadták Krisztust, a kereszténységet örökre száműzték s az „isteni emberiség” ezeréves birodalmát akarták megalapítani.

Heinrich Leo, Hegel egykori tisztelője, szembehelyezkedett az új, baloldali hegelisták elveivel. Amíg a hegelisták a keresztény porosz államrend mellett állottak, ő is lelkesedett a tanért, de amint a hegelizmus új fordulatot vett, ellenszegült a tan újszerű értelmezésének.

A „fiatal Németország” tervei sikerében túlságosan bizakodva, úgy tett, mintha a kereszténységet már valóban kiírtotta volna; azzal homlokegyenest ellenkező pogányságot hirdetett, s lényegbevágó társadalmi reformokat követelt. Strauss hívta fel kortársai figyelmét arra, hogy a fennálló kereszténységet előbb még meg kell dönteni s a tévelygő emberiség érdekében magára vállalta ezt a világtörténelmi feladatot. Csatlakoztak hozzá az ábrándozók hatalmas tömegei, a saint-simonista tanok német fordítói, az általános világvallásról és világirodalomról ábrándozók, újra felidéztek a régi köztársasági rend emlékét s a kereszténység gyökeres megjavítását követelve egy eljövendő aranykort hirdettek, melyben kizárólag a Szentlélek fog uralkodni, mint ahogyan a középkorban a Fiú-isten, a régi zsidóság idején pedig az Atya-isten uralkodott. A Szentlélek isteni kinyilatkoztatásait szemükben Hegel filozófiája képviselte, melyre az új próféták, az ifjú Németország hősei, Strauss és a német saint-simonisták egyformán hivatkoztak.

Leo ellenállása következtében tudatossá vált a belső nagy szakadás a hegelisták körében. A baloldal merev válaszfalat állított fel Hegel iskolája és a kereszténység között. Nyiltan

hirdette, hogy aki még ezután is Isten fiának tartja Krisztust, az a hegelista elnevezésre nem tarthat számot, mert Hegel igazi értelmét Strauss fogta föl, az ő zászlójára kell felesküdni. Amíg a vita csak irodalmi téren folyt, Leo nem szólalt fel, de amint a porosz tanszékeken is hirdetni kezdték az új tant, nagy veszélyt látott benne az ifjúságra nézve, mert felfogása szerint Hegel filozófiájának nevében határozottan keresztényellenes felfogás jutott volna uralomra az egyetemeken.

A Strauss—Leo-féle vita folyamán megjelent röpiratok és hirlapi cikkek jelentéktelenek voltak, legnagyobb részük tele volt személyeskedő ellenvádakkal Leoval szemben. Elkövette azt a hibát, hogy válaszra méltatta őket s ezáltal tekintélyének és tudós hírnevének ártott. Feltűnő volt a dolgban, hogy sokkal több nyilatkozat hangzott el Leo ellen, mint mellette s hogy éppen a mérvadó filozófia és teológia fórumok hallgattak. Ebből azonban nem következtethetünk arra, hogy a kortársak többsége ellenségeskedéssel vagy legalábbis közönnyel viseltetett volna a kereszténységgel szemben. Leo vádjai a hegelisták túlkapásai ellen irányultak, de nem dönthették meg Hegel filozófiájának általánosan meggyökerezett tekintélyét, mert Poroszországban továbbra is a régi értelmében fogták fel azt, úgy ahogyan a júliusi forradalom előtt értelmezték. Éppen, mivel e filozófiát a maga egészében megdönteni nem lehetett, látszólagos kétértelműsége biztos menedékül szolgált a baloldaliak álláspontjának fedezésére is.

Leo felszólalása meglehetősen kedvezőtlen időben történt, mert az általános szabadságért lelkesedő korban már a kereszténységnek pusztá védelmezését is könnyen a szólás-szabadság eltiltására irányuló felhívásnak tekinthették. Valóban káros volt az ügyre nézve, hogy a hegeli filozófia tanítását rendeletekkel akarták eltiltani. A hegelizmus komoly követői természetesen nem erőszakkal, hanem meggyőzés útján igyekeztek ellenfeleiket tévedéseik belátására rávezetni. Hibáztatták a közönséget, hogy a hegelizmus hirdetőitől nem követelnek nyílt színvallást: a felekezeti tolerancia és szólás-szabadság elve alapján joga van ugyan mindenkinek azt tanítania, amit meggyőződése helyesnek ítél, de árusítás, ha a

jóhiszemű hallgatóságot a kereszténység leple alatt akarják félrevezetni.

Feuerbach, a német pozitivizmus megalapítója, már teljesen szakított Hegel rendszerével. Elsősorban vallásfilozófiáját támadta, melyben véleménye szerint nincs meg a bátorság a teljes tagadáshoz, s így nem is oldja meg a földi és földöntúli lét problémáiban felmerülő ellentéteket.⁹ Az igazi filozófia megszünteti a vallás létjogosultságát, mert már önmagában is az igaz vallást képviseli, s ez nem más, mint a földi lét valóságának elismerése, vagy a közvetlen tapasztalat által szerzett tudás.¹⁰ Feuerbach felfogása által a filozófia megint szoros kapcsolatba került a természettudománnyal s Hegel filozófiája egyre jobban hitelét veszítette. Ártott a hegeli filozófia tekintélyének az is, hogy az „ifjú hegelisták“ a legönkényesebb módon magyarálták tanait s a saját radikalizmusukat Hegel „valóságos tanának következetes továbbfejlesztésével“ akarták igazolni. Bruno Bauer minden radikalizmust a hegeli filozófiából vezetett le, megállapítása szerint Hegel „nagyobb forradalmár volt, mint valamennyi tanítványa együttvéve“. A filozófia és a vallás kapcsolatának kérdését nagyon bizonytalan és homályos formában oldotta meg, s ez az oka annak, hogy panteisztikus színezetű filozófiája keresztény-ellenes szellemet terjesztett és tanítványaiból istentagadókat nevelt.¹¹

Bármilyen sok részre szakadt is Hegel ellenségeinek táborá, filozófiájának vallástalan iránya miatt a pietisták, az ortodoxok, a szupranaturalisták, a spekulatív teisták és a katolikusok egyaránt elítélték őt. Az 1859-ben megjelent Rottke—Welker-féle államlexikon a legártalmasabb tannak tünteti fel a hegeli filozófiát, mert a német népet legszentebb ideáljaitól fosztja meg, s romboló eszméi aláássák

⁹ *Gedanken über Tod und Unsterblichkeit*. 1851.

¹⁰ Feuerbach, *Sämtliche Werke*, herausgegeben von Bolin und Jodl. II. 175., 251. l.

¹¹ *Die Posaune des jüngsten Gerichts über Hegel den Atheisten und Antichristen*, 1841. 82. l.

az isteni gondviselésbe, szabadságba és a személyes halhatatlanságba vetett hitét.¹²

A vallási problémák lassankint háttérbe szorultak, mert a kor figyelme a negyvenes évektől kezdve elsősorban a politikai kérdések felé fordult. A hegeli filozófia túlságosan elvont gondolatmenete helyett a mindennapi problémák megoldására törekedtek. Marx szerint a vallásbíráló már elvesztette létjogosultságát Németországban, a túlvilág nem érdekli többé az emberiséget s így a tudomány egyetlen feladata, hogy a földi lét igazságaival foglalkozzék. A vallás és teológia helyét a jog és politika foglalta el.¹³

Arnold Ruge 1838-ban indította meg *Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst* c. tudományos folyóiratát, melyben a hegeli filozófia új értelmezést nyert. Ruge kezdetben Hegel filozófiája mellett foglalt állást, de apológiája csakhamar bírálóba ment át. Támadta a rendszer objektívizmusát, a filozófus egyoldalúan elméleti álláspontját, s helytelennek tartotta, hogy Hegel a keresztény dogmatika tételeit filozófiája által akarta igazolni.¹⁴ Azzal vádolta Hegelt, hogy politikai felfogása annyiszor változott, ahányszor azt a változó politikai körülmények megkívánták.¹⁵ Elismerte viszont, hogy Hegel nagy racionalista, mélyértelmű történész és széles látókörű, liberális politikus.¹⁶ Az antihegelisták szinte egyidőben harcoltak Hegel ellen és mellett, dicsőítették logikáját, államelméletét, abszolút rendszerét, de elítélték filozófiáját káros következményei miatt.

Hasonló értelemben foglaltak eleinte állást Marx és Engels is, de csakhamar egészen szakítottak vele s Feuerbach felfogásához csatlakoztak. Meggyőződésük volt, hogy a hegeli metafizikán túlhaladtak, lényegében azonban sohasem függetleníthették magukat történetfilozófiájának alaptételeitől. Lassalle a marxi szocializmusnál is pozitívebb formá-

¹² Staatslexikon oder Enzyklopädie der Staatswissenschaften, hsg. v. Rottek u. Welker. Bd. VII. 1839. 610. l.

¹³ Karl Marx: *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*. 1844. 71. l.

¹⁴ *Hallische Jahrbücher*, 1840. 1211. l.

¹⁵ U. o.: 1840. 2531. l., 1841. 22. l.

¹⁶ U. o.: 1840. 1245. l.

ban juttatta kifejezésre Hegel jelentőségét. Felfogása szerint a filozófus tanítványait nagy felelősség terheli, mert az empirikus tudományokra vonatkozó útmutatásait nem értékelték.¹⁷

A politikai liberalizmus hívei, az „ifjú hegelisták“, a hivatalnok-állam, a szervilizmus és a quietizmus védőjét látták Hegelben, a konzervatív ellenpárt az állam, egyház és erkölcs szempontjából tartotta veszedelmesnek filozófiáját. K. E. Schubarth hazaáruló forradalmárnak nyilvánította s az „emberiség megrontójának“ tartotta.¹⁸

Hegelnek az államról vallott felfogását Friedrich Julius Stahl is teljesen tévesnek tartotta. Véleménye szerint Hegel tana a forradalom eszméivel rokon, viszont elismeri, hogy állameszméje sok tekintetben jótékonyan hatott a kor tudományos gondolkodására.¹⁹

A Hegel szellemfilozófiája, különösen pedig vallás és jogfilozófiája körül folyó viták minden tudományos alapot nélkülöztek. Az „ifjú hegelisták“ és az antihegelianusok egyszerűen mellőzték azokat a tanokat, melyek felfogásukkal vagy érdekeikkel ellenkeztek és minden józan kritika nélkül, tisztán személyes szempontokra támaszkodtak. Hermann Ulrici és Karl Philipp Fischer már nemcsak részleteiben támadta a rendszert, hanem tudományos bírálat alapján a maga egészében akarta megdönteni.²⁰

Az 1848-as forradalom az egész német szellemi életben fordulópontot jelentett s a spekulatív filozófiát sok tekintetben háttérbe szorította a realiztikussá vált kor természettudománya. Anton Springer az 1848-ban írt *Die Hegelsche Geschichtsanschauung* c. tanulmányában találóan fejezte ki a kor uralkodó hangulatát: a reális politikai érdekek egy időre háttérbe szorították a filozófiai gondolkodást s a világnézeté-

¹⁷ Historische Zeitschrift, Bd. 90. 1903. 451. l.

¹⁸ L. K. E. Schubarth: *Entwicklungsprinzip des Preussischen Staats*, 1859. c. munkájának *Über die Unvereinbarkeit der Hegelschen Staatslehre mit dem obersten Leben* c. fejezetét, 30. l.

¹⁹ Friedrich Julius Stahl: *Geschichte der Rechtsphilosophie*, 1847. — V. ö. Franz Rosenzweig: *Hegel und der Staat*, 1920.

²⁰ Hermann Ulrici: *Über Prinzip und Methode der Hegelschen Philosophie*, 1841.

ben már szabad ember a gyakorlati szabadság kivívására törekedett. Az 50-es évek pesszimizmusa az 1848-as forradalom sikertelensége után Schopenhauer filozófiájának ítélte oda a pálmát, és elvakult gyűlölettel fordult szembe a hegeli filozófiával. A hegelianusok tábora igen szűkre zsugorodott, mégis minden nehézséggel szembeszállva küzdött a maga igazáért. J. E. Erdmann filozófiatörténész elismerte ugyan a történelmi korok s ezzel együtt az egyes filozófiai rendszerek mulékony voltát, mégis határozottan kiemeli a hegeli tanok örökértékű igazságait. Ezt a célt képviselte Karl Rosenkranz 1852-ben kiadott *Meine Reform der Hegelschen Philosophie* c. munkája is.

Rosenkranz 1844-ben megjelent *Hegels Leben* c. könyvében a filozófus életének részletes elbeszélése mellett ki akarta mutatni mindazokat a kapcsolatokat, melyek rendszere és az azt megelőző filozófiai rendszerek között fennállnak. Megjósolta, hogy az „igazi Hegel“ a következő évszázadokban sem veszi el történelmi jelentőségét.²¹

Rudolf Haym a hegeli rendszert saját fejlődéstörténetén keresztül vizsgálta s ezzel új irányt adott a filozófia bírálataának. *Hegel und seine Zeit* c., 1857-ben megjelent könyve a legélesebben támadja Hegelt, s legalább fél évszázadra döntően meghatározta a filozófusról vallott felfogás irányát. Legfőbb vádja az, hogy Hegel filozófiája előre meghatározott szándék szerint felépített rendszer, s lényegében rosszul sikerült kísérlet arra, hogy összhangba hozza a felvilágosodást a romantikával, a gondolkodást a miszticizmussal s az antik világnézetet a modern felfogással. Szigorú dogmatizmusa háttérbe szorítja a kriticizmust, elveiben viszont határozottan romantikus, ugyanakkor alkalmazásukban skolasztikus és szofista. Rendszere tarthatatlan, mert az abszolút megismerésről szóló tana egy esztétikus szemlélet be nem bizonyított feltevésén épül fel.

Haym biográfiai és kultúrtörténeti szempontokat összekapcsolva akarta a hegeli filozófia lényegét érzékelhetővé

²¹ Karl Rosenkranz: Hegel als deutscher Nationalphilosoph. 1870. 5. l.

tenni. Ezzel a módszerével megtörte a hegeli filozófia varázsát, csak történelmi értékét ismerte el.

Könyvét kortársai kevés kivétellel általános megalégedéssel, sőt tetszéssel fogadták. Érdekes, hogy még a hegelizmus centruma, a berlini *Philosophische Gesellschaft* sem szólalt fel ellene. Csak Rosenkranz védelmezte Hegelt Haym támadásaival szemben. 1858-ban megjelent *Apologie Hegels gegen Dr. Rudolf Haym* c. munkája szerint Haym legnagyobb hibája az, hogy szubjektív megítélések alapján ítélkezett, a hegeli filozófia hibáit tudományos vizsgálódás nélkül állapította meg és igazságtalanul bírálta Hegel politikai felfogását. Haym diszkreditálta Hegelt, mint embert, s alá akarta ásní a filozófus erkölcsi jellemét.

Rosenkranz apológiája ugyan kevés visszhangra talált, de a hegeli probléma továbbra is aktuális maradt, s a viták még sokáig nem szűntek meg körülötte. Hegel egykori ellenségei közül később sokan a filozófus mellé állottak, és elismerték érdemeit. Heinrich Leo utóbb, 1858-ban már mint nagy filozófust dicsőítette, szerinte a német nemzet rendkívül sok termékeny eszme születését köszönheti filozófiájának.²² Jóllehet a kortársak közül sokan egy véleményen voltak Leoval, a régi elismerést és népszerűséget Hegel már nem nyerhette vissza. A hegeli filozófia elítélése általános kortünet volt, s ezért arathatott Haym kritikája olyan nagy sikert. Könyve nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a tudományos felfogás mindjobban elfordult Hegeltől, sőt műveit már egyáltalában nem is olvasták. Maga Haym megváltoztatta később véleményét, s 1870-ben, Hegel századik születésnapja alkalmából a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott róla. „Felbecsülhetetlen értékűnek” tartotta az új tant s bár megítélése szerint a filozófus rendszere már túlhaladott, örökké élni fog munkáinak, elsősorban szellemfilozófiájának eszmei tartalma.²³

Az elmúlt két évtizedben teljesen elfordult a közvélemény Hegeltől, s híveinek még azért is küzdeniök kellett,

²² Historische Zeitschrift. Bd. 90. 449. 1.

²³ Rudolf Haym: An Hegels hundertsten Geburtstag. I. Haym: Hegel und seine Zeit. 1927. 476. 1.

hogy legalább a történelmi emlékezésben megőrizzenek számára egy nagy gondolkodót megillető helyet. A hatvanas években erőrekapó újkantianizmus hallani sem akart Hegelről, felfogása szerint a berlini filozófus Kant spekulatív követőivel együtt eltért a kriticizmus szellemétől, s a spekulatív dogmatizmus hirdetője lett.

Eduard von Hartmann a kor általános felfogásával szembeszállva küzdött azért, hogy Hegel emlékét a filozófiatörténetben méltóképen megőrizze. Határozott különbséget tett a hegeli rendszer téves fölépítése és annak eszmei tartalma között. Azt, ami Hegel filozófiájában eszmei tartalom, Hartmann a természettudományok bekapcsolásával akarta új, érthetőbb formába önteni. Megítélése szerint a hegeli filozófia örökértékű igazsága az a tan, hogy a világfolyamat a logikumnak logikai fejlődése, de téves az a megállapítás, hogy a logikumon kívül semmi más nem létezik. Érdeme a rendszernek, hogy logizmus és idealizmus egyesül benne, s így a következetes fejlődés képviselője; gyengéje, hogy panlogizmus és abszolút idealizmus akar lenni.²⁴

Hartmann a maga idejében egyedül állott Hegelről vallott véleményével. Utóbb, a század vége felé a Hegel ellen indított támadások mindjobban elcsendesedtek, s az utókor hátlás maradt Hegelnek azért, amit tőle tanult. A XIX. század számtalan irányzatába belefáradva, szívesen fordul ismét Hegel idealizmusa felé s a szellemtudományok, különösen a történetfilozófia sok tekintetben a hegeli gondolatokon épült föl.²⁵

Wilhelm Dilthey egészen új szempontból vizsgálta Hegelt. Történetfilozófiájának és metafizikájának magyarázatában a filozófus fejlődését vette alapul. Megdöntötte a XIX. század általánosan elterjedt felfogását, hogy Hegel egyoldalú racionalista és panlogista volt. Részletesen foglalkozott Hegel vallásfilozófiájával és politikai felfogásával. Szerinte Hegel felfogásában az ember legfőbb célja az er-

²⁴ Eduard von Hartmann: Hegels Panlogismus, 1870. Gesammelte Studien und Aufsätze. 1876. 604. l.

²⁵ V. ö.: E. Hammacher: Die Bedeutung Hegels für die Gegenwart, 1911.

kölcs megvalósítása, de az erkölcs megalapozására hivatott vallásnak semmi olyat nem szabad tartalmaznia, amit az általános emberi értelem nem fogadhat el. Ezért a dogmákon alapuló keresztény vallással ellentétben, Hegel a görögök istenhitében látta az ideális vallás megnyilvánulását, s éppen mert a görög nép állott legközelebb a természethez, azért volt vallása is az emberi természetnek legmegfelelőbb. Az ember azonban nem elégedhetik meg azzal, hogy a természet eszméjét önmagában felfogja, szükségét érzi annak, hogy azt a valóságban is, az általános jogrend formájában megvalósítsa. Ez a felfogás a hegeli államfilozófia kiindulópontja. Hegelnek szemére vetették, hogy berlini működése idején arra használta föl tekintélyét, hogy politikai célokat szolgáljon, s Dilthey megállapítása szerint valóban sokat ártott ezzel a filozófia tekintélyének.²⁶

Dilthey irányítása alapján a XX. század új útmutatást kapott a hegeli filozófia vizsgálatában, de Hegel történelmi jelentőségének tárgyilagos megítélése még ma is vita tárgya a tudományos közvéleményben.

II.

Az első magyar hegeliánus. — Tarczy Lajos fegyelmi pöre.

Hegel filozófiáját nálunk ellenségeskedéssel fogadják. — Tarczy Lajost a pápai egyházkerület eltiltja a hegeli filozófia tanításától. — Tóth Ferenc egyházmegyei superintendens felhívása Tarczyhoz, hogy a hegeli filozófia felmerült problémáit tisztázza. — Tarczy védekezése. — Fejezetek Tarczy kéziratosa filozófiájából.

A filozófus halálával meginduló német Hegel-viták magyar szellemi életünkben is visszhangra találtak. Elsősorban protestáns paptanáraink érdeme volt, hogy az új filozófia nálunk is elterjedhetett. Tarczy Lajos, Warga János, Taubner Ignác és Szeremlei Gábor 1832—37 között a berlini egyetemen tanultak s onnan hozták magukkal a hegeli rendszer tanait. Haladást vártak Hegeltől s ezért akarták eszméit itthon is elterjeszteni. Magyarországon a filozófiai

²⁶ Wilhelm Dilthey: Die Jugendgeschichte Hegels. 1905.

műveltség centrumai: az iskolák egyházi vezetés alatt állottak s a katolikus és protestáns egyházak idegenkedve fogadtak minden új tant, mely hagyományaikkal ellenkezett.¹ A katolikus iskolákban nem okozott nehézséget a védekezés, mert rendeletekkel tilthatták el az egyházra nézve veszedelmes tanok terjesztését. A protestáns iskolákban azonban ellenérvekkel kellett szembeszállni az új eszmékkal, s így lettek protestáns iskoláink a filozófiai viták kiinduló pontjai. A filozófiai rendszereket egyoldalúan, a vallás és egyház szempontjából vizsgálták s csak akkor fogadták el, ha az iskola vallásos szellemével nem ellenkezett.

Filozófiai gondolkodásunk belső fejlődésében volt egy mozzanat, mely a Hegel-viták útját előkészítette. Rövid idővel a hegelizmus terjedésének kezdete előtt még Kant filozófiája állt a viták középpontjában, s az ellentétek Kant erkölestana körül élesedtek ki. Rozgonyi József sárospataki tanár felhívta a református papság figyelmét Kant erkölcsi elveinek helytelen irányára.² Márton István pápai tanár a kanti filozófia védelmére kelt,³ de egyházkerülete eltiltotta őt Kant filozófiájának tanításától. Ugyanez az eset ismétlődött meg később a pápai főiskola másik tanárával, Tarczy Lajossal, a hegeli filozófia tanítása miatt. Tarczy 1832-ben lett a pápai főiskola filozófia-tanára s előadásait a hegeli filozófia ismertetésével kezdte meg. A pápai főiskola könyvtára megőrizte kéziratos filozófiájának egy tanítványa által készült másolatát. Erre a kéziratra hivatkozva védekezett Tarczy, amikor támadói megvádolták, hogy a hegeli filozófiát hamisított formájában terjesztette. A kézirat részletesen magyarázza a hegeli filozófia egyes tételeit, cáfolja az akkoriban elterjedt Kant és Krug-féle filozófiát s állításainak bizonyítására több helyen idézi Hegel szavait. Címe: *Philosophia Vezérfonalul közönséges tanításaira Hegel György Wilhelm Fridrik nézlete szerint készíté Tarczi Lajos a Reformátusok Pápai Főiskolájában Philosophia k. r. Oktatója. Pápán, 1833.*

¹ Magda Sándor: A magyar egyezményes filozófia. Ungvár, 1914.

² *Észrevételek.* 1815.

³ *Morális kis katekizmus.* 1817.

A közfelfogás ebben az időben Kant filozófiáját tartotta mérvadónak, s mert Kanton még nem jutott túl, a hegeli filozófia terjedésében ugyanolyan veszedelmeket látott, mint annakidején Kant eszméiben. A vita középpontjában most is vallási problémák állottak: a filozófia viszonya a kijelentett vallás hittételeihez. Tarczy ellen egyházkerülete fegyelmi pört indított, azzal vádolva őt, hogy az ifjúságra nézve veszedelmes tanokat terjeszt. Ezért megvonta tőle a filozófia tanításának jogát.

Tóth Ferenc egyházmegyei superintendens, hivatalbeli kötelességének tartotta, hogy a hegeli filozófia tanítására felügyeljen, s ezért 1835. december 10-én, Pápán kelt levelében felhívást intézett Tarczyhoz, hogy a hegeli kérdés felmerült problémáit tisztázza. A legfőbb problémák a lélek halhatatlansága körül merültek fel. A vádak szerint Hegel tagadja a lélek halhatatlanságát, filozófiájában panteizmust hirdet és szkepticizmusra neveli az ifjúságot. Kétértelmű miszticizmusa miatt veszedelemben forog a vallás és a moralitás, forradalmi eszméi miatt pedig az állam és a társadalmi rend. A hegeli filozófia terjesztői állítólag el akarták terelni tanítványaik figyelmét ezekről a veszedelmekről s a káros tant meghamisított formájában ismertetik. A felhívást intéző püspök tisztán akar látni ezekben a kérdésekben s arra kéri Tarczyt, feleljen az ellene emelt vádakra, igazolja a hegeli filozófiával szemben elfoglalt álláspontját s a felmerült problémák megvitatásánál hivatkozzék kéziratossá filozófiájának megfelelő paragrafusaira.⁴ Tóth Ferenc levele teljes szövegében így hangzik:

Kedves Professor úr!

Micsoda nehézségek tétetnek Professor úr philosophiája ellen, Hegelt követvén annak tanításában arról már önmagának is tetszett meggyőződést szerezni. Annak érthetelenségéről én itt nem szólok, hanem mivel a philosophia bevág a vallás, az erkölcsök, és status dolgaiba, melyek ellen, hogy valami ne taníttassék, arra hivatalbeli kötelességem lévén vigyázni: világos feleletet kívánok írásban e következő pontok felett:

⁴ Tóth Ferenc és Tarczy Lajos levélváltását Liskay József 1837-ben hozta nyilvánosságra „A Dunántúli Evang. Reform. Egyházkerület Néptára”-ban.

1. Tagadtatik-e Professor úr philosophiájában a lélek azon halhatatlansága, mely a ker. vallásban és keresztyének közt eddig divatozott, és közönségesen bevett philosophiában tanított? Tagadtatik-e nevezetesen a léleknek personális megmaradása, s a más életbeli önnön munkálódása?

2. Tanítottatik-e Professor úr philosophiájában Pantheismus?

3. Vezetetik-e ezen philosophia által az ifjúság scepticismusra?

4. Nem forog-e veszedelemben a Hegel philosophiája miatt a valóság, és moralitás, egy levén ez a világ az Istennel, és a halhatatlanság is eltagadtatván, vagy ezek egymásban — mint a vád tétetik — elenyészvén, — valamint a statusnak is nem ártanak-e ezen állítások?

5. Miben áll az a mystificatió, mellyel ez a philosophia terheltetik?

Ezekre minél előbb s egyenes feleletet kérek oly módon, hogy Professor úrnak, az ezen pontokat illető tanításait magukban foglaló, és a manuscriptumában feltalálható §.-ai megemlítsenek.

Utóbb pedig közlök négy rendbeli recenzióját a Hegel philosophiájának, mellyek a fentebbi pontokat igazolják, s azt is kijelentik, hogy különösen a lélek halhatatlansága tagadtatik a Hegel philosophiájának, mellyek a fentebbi pontokat igazolják, s azt is kijelentik, titkot épen Hegel tanítványai fedezték fel a világ előtt, s ők figyelmeztettek erre mindeneket, — még inkább gyanus ez a philosophia bizonyos pontokra nézve, — s maga is Professor úr, ha a Hegel ilyen philosophiáját tanítja: nem ment a terheltetéstől, — ha pedig nem tanítja, miért teszi hát philosophiája elé, hogy Hegel szerint tanítja azt, nem lévén közönségünknek sem célja sem tudta abban, hogy nálunk Hegel philosophiája taníttassék. Szeretettel vagyok kedves Professor úrnak.

Pápán december 10. 1835.

igaz kötelességű szolgája

Tóth Ferencz s. k.

Superintendus.

Tarczy a kért felvilágosítást tizennégy nap mulva, 1835. dec. 24-én megküldte Tóth Ferencnek, hogy a lelkészi kar tisztán lásson és szabadon ítélhessen a fennforgó kérdések tekintetében. Ügyét püspöke jóindulatába ajánlotta, és arra kérte, ítélkezzen az ellene emelt vádak és a levélben megírt cáfolatok fölött a nála megszokott igazságosság alapján. Hivatkozott arra, hogy tanulmányai folyamán mindig az igazságot kereste, fiatal éveiben Krug, később Kant rendszerét tanulmányozta, de a hegeli filozófia megismerése után meggyőződésévé vált, hogy mint a pápai főiskola tanára csak ezt

a legújabb és legtökéletesebb rendszert hirdetheti. Érdekes és jellemző levelének teljes szövege:

Főtisztelendő Püspök Ur

különösen tisztelt drága jóakaró Uram!

A mennyire kedvelik az emberek az érzéki világban azt a mi új: annyira ellenségei azok ennek a szellemi világban, kivált azok, kiket születés, nevelés, vagy mások tekintete bizonyos elfogultságok bilincseiben tartani képesek. Ezen egy részről szomorú tüneménynek okát könnyű abban feltalálni, hogy ez új tárgyak a szellemi világban pénz nem, csak gondolkozás által megvásárolhatók, s elsajátíthatók, a gondolkozás pedig nehéz, mert szokatlan, mert azon kéjelemmel (commoditás), melyre a már bizonyos koron által munkálkodott ész hajlandó, öszve nem fér. Továbbá azon tudományokból, melyeket ifjú korunkban (ifjú korunk pedig mindig kedves színben áll előttünk) tanultunk, beszítt elvek = principiumok, nagy hatalmat gyakorolnak talán az oly lelkeken, melyek még egészen nem tudták magokat annyira tisztítani, hogy a dolgot magát ne kössék öszve azon személylyel, melytől az jön, és így ne adjanak tekintetre semmit, mely sokszor nem tudva is valóságos szülő anyja azon állításoknak, melyeket az önmeggyőződés ezifra phrasisaival hallunk predikáltatni. Azon említett elvek képeznek aztán lelkünkben egy sinórmértéket — mustra példát, melyhez illése vagy nem illése az új szellemi tárgyaknak mondatja ki velünk ezek felett a dicsérő vagy kárhoztató szavakat.

Innen van, hogy valahányszor a magát mélyebben, nyomósabban megfogó lélek akár a politikában, akár a vallásban egy új műveltségi lépcsőt állít elő, mely a megelőzőtől minőségi (qualitativus) tekintetében is különböz: mindannyiszor felállnak az ő régi elveikhez erősebben szító emberek, az új tudományt vagy érthetetlennek, vagy veszedelmes elvekkel rakvának kiáltják. Volt-e valaha új vallás, új philosophia, új politika, melyet ne ért volna e sorsa az üldözésnek? Épen ezért, ha azon új philosophia ellen is, melyet hazánkban még eddig csak nekem van tanítani szerencsém, feláll egy sereg ember s ennek mint újnak előbb említettem köz sorsát kimondja — vagy inkább (a mi nálunk szokás) Conversations Lexicon s más német brochureok után, a nélkül, hogy maguk Hegelnek egy betűjét is annyival kevésbbé minden munkáit látták volna, utána mondják: ezt igen természetesnek találom, — azzal a megjegyzéssel mégis, hogy ezen philosophiát különböző oldalról vádoló férfiak önmeggyőződésről nem beszélhetnek, s ha szerények volnának, egyebet nem mondhatnánk, mint hogy, „ha igaz az a mit egy Conversations Lexicon (mert a másik ellenkezőt állít), vagy Fichte vagy Bachman stb. mondanak: úgy én is azt tartom, hogy ezen philosophia veszedelmes,” — mert például az a magyar is, ki Kánt philosophiáját csak a közönségesen ismert rosta után ítélte meg, mondhatott volna-e

ennél egyebet? Következtesen ugyan nem, hanem amúgy mondtak eleget, conditionatum helyett apodicticumot.

Különös, hogy valamint Kant úgy Hegel philosophiája ellen is a vád, a panasz két főágra oszlik, egyik annak formáját, nyelvét, másik annak matériáját érdeklő. Először ugyanis azt állítják, hogy a Hegel szerinti philosophia érthetetlen, — másodszer azt, hogy az veszedelmes elvekkel teljes. Ime a szokott Logica alapszabályai közül egy, mely annak pitvarában van, s melyet én itt diákul azért idézek, mivel nálunk ugy ismeretes „ex oppositis determinationibus nonnisi unam ponito“ nincs megtartva, — mert igen egyszerű belátás kívántatik annak felfogására, hogy azt a mit én nem értek, sem jónak sem rossznak nem mondhatom. Ha veszedelmes elvek vannak benne: úgy hát csak ugyan értik, ha pedig nem értik, úgy semmi veszedelmes tudományt benne foglaltatni nem mondhatnak, következőleg a két fő vád közül csak egyik állhat. Az érthetlenség vádját másként le nem győzhetem, mint ha azt mondom, hogy én s tanítványaim közül is többen t. i. a gondolkozni szeretők s tudók értik. Az ezen tudománynak veszedelmességét állító vádakot fogom tehát rendre felvenni, s kéziratom első dolgozatára (mert még a második nincs bevégezve) hivatkozván, azoknak igaztalanságát kimutatni. Ha pedig azon főlebbi ellenvetésemet az által vélik némelyek elháríthatónak, hogy azt sok helyen nem értik: akkor azt bátorodom megjegyezni: a philosophia épen nem oly tudomány mint például a Historia vagy Physica, melynek ez vagy amaz tárgya előadásáról ítélni lehet az egészre (NB. itt is csak felületesen), a Philosophia egy organicos Egészt, — egy élő rendszert képez, melynek minden egyes részecskéi a Lélek belső kifejtődése által jöttek elő, melyekből tehát egyes részeket felfogni s ítélni a legszerencsétlenebb félreértés nélkül egyáltaljában lehetetlen.

Ezt előre bocsátván az ezen philosophiát tárgyazo vádakot azon sorban fogom előadni s czáfolni igyekezni, a melyben írni méltóztatott.

1. Tagadtatik-e Professor úr philosophiájában a Lélek azon halhatatlansága, mely a keresztyén vallásban, és a keresztyének közt eddig divatozott, és a közönségesen bevett philosophiában tanított? tagadtatik-e nevezetesen a Léleknek personális megmaradása, — magatudása és más életbeni önön munkálódása?

Ennek megczáfolására úgy hiszem elég leend a vallás philosophiának 62. §.-át, mely a Lélek halhatatlanságáról szól, itt szóról szóra idéznem.

„Ez egy legessentialisabb pont a keresztyén vallásban. A Lélek mint olyan halhatatlan, — oly szükséges határozata a halhatatlanság a Léleknek, mint a materidé a súly, vagy mint a személyé a birtok. A test meghal, hanem az öntudat, a végtelenül szabad lélek nem halhat meg. A Lélek ezen abstract önállása által van az ember méltósága kimondva. Absolute fontos személy az ember az Isten előtt, — léteges tárgya ő az Isten érdekének, — ő Ön, azaz minden végességen, külsőtől függésen felül emeltetett végtelen szabad, szóval halhatatlan való.

Az itt a kérdés: minden egyenkénti lélek halhatatlan-e vagy csak az emberi lélek általjában? Mi már a Logicából tudjuk, hogy a csak mindenes nem létez hanem annak egyszersmind egyenkéntinek is kell lenni. Volna-e valami jelentménye s becse az emberi lélek ily mindenes halhatatlanságának, hiszen így nem különböznénk mi a barmoktól semmit mert a Faj, Nem, Seregek fogalma ezeknél is szinte halhatatlan.

Jegyzet. Mihelyt valami philosophiai rendszer nem materialismus, már az által föltételeztetik a Lélek halhatatlansága.“

Krug philosophiájában igen gyengén van a lélek halhatatlansága megmutatva. Az egész bizonyítás ugyanis röviden ide megy ki: Az ember célja a szentség. Úgy de ezt a földön el nem érhetjük. Tehát kell lenni egy más életnek, melyben a szentségre végnélkül törekedjünk. — Már ha itt kétségbe hozza a csak kevéssé figyelmes ész is egy oly célznak valóságát, melyről előre tudja, hogy azt soha elérni nem foghatja: azonnal vége van az egész halhatatlanság létének. A honnét igen következetesen ezen Krug philosophiájában nem immortalitas, hanem spes vagy fides immortalitatis vannak mondva. Tudjuk pedig már a Jesuiták definitiojából: „Spes est quod non habes, fides est quod non vides.“

2. Tanítatik-e Professor úr philosophiájában pantheismus?

Oly értelemben vétetvén a pantheismus, hogy ezen egész világ az isten, nem tanítatik. Vallás philosophiai kéziratom 5. §.-ban ez mondatik az Istenről: „Azon mindenes (Isten) egy teljesen tiszta egység, melybe vannak zárva minden különbségek, ezzel azt értvén, hogy ő végtelen forrása mindennek. — Ezen nézetből sokan pantheismust gyanítottak. A pantheismus szerint minden — az egész világ — minden létezők öszvessége teszik az Istent. Azt állítani, hogy valamely vallásban ily értelmű pantheismus lett volna, nem lehet. Soha egy embernek sem jutott eszébe ezen értelemben állítani a mindenség Istenséget. Ha én ezt mondom Faj: ez mindenesség, de nem minden egyes létező öszvefogása, hanem úgy azon lévő minden egyes dolgok tulajdonképpen tartalma. Az Isten minden mindenkben, azaz az ő gondolatja munkája minden, ő forrása mindennek, ő minden végesnek végtelen kútfeje, ő az egyedül önállásu, midőn minden Más tőle függ.“

A philosophia a teljesen abstract fogalmon kezdvén fejlődését mindig concrétabbra emelkedik. Innen van, hogy ilyen concrét fogalomról mint az Isten, nehéz érthető világosítást adni annak, ki az egész rendszerrel nem ismeretes. Megpróbálom lehető egyszerűséggel előadni azt, milyen pantheismust fognak ezen philosophiára, ellenben milyen van a keresztyén vallásban, és így ezen új philosophiában is. — A mindenség kétféle 1. Reflexiói, 2. Gondolkozási. Amabban az egyenkéntiség önállásúnak marad, emebben nem, emebben semmi egyenkénti nem bír igaz önállásu léttel, — ez a mindenesség substantiális, magával egy. Már az elsőbbi mindenes értelmében állítják azt, hogy ezen philosophiában pantheismus van, és így, hogy én meg ez a ház, meg ez a fa, vagy ezen föld, egyes részei a mindent magába foglaló Istennek, minthogy az azt állítja, hogy az Isten minden mindenkben, belé vannak zárva minden különbségek. Hanem tudni kell, hogy itt nem az a reflexiói egyenkénti-

eket öszvesummázó mindenesség van értve, hanem az a tiszta egy mindenesség, melyben minden egyenkéntiek absorbeálva vannak, — ezek mulandók s önállással éppen nem bírók, a honnét ha azt mondom, hogy az Isten ily mindenés, az azt teszi, hogy minden ily önállástalan külső tárgyak igazsága. alapja, kútfeje az Isten — ő az egyedül önállásu. — Ha a keresztyén vallás által is az Istennek tulajdonságai közzé számított mindenütt jelenvalóságot nem csupa érthetetlen szóbeszédnek tartjuk, ha azt gondolatlan észszel emlékezőtehetségünk által nem úgy akarjuk eldarálni mint valami üres szót, melyet komolyan érteni nem kell: így nyilván van, hogy a keresztyén vallás is igazolja állításunkat: mert ez is csak azt teszi, hogy az Istentől származtak mindenek, melyek épen nem önállásúak — ő maga lévén csak az önállású, — s azt csak nem fogjuk mondani, hogy az Isten mint valami végetlen finom fluidum a testek minden lyukacsaiba beférközvéen valószínűsíti mindenütt jelenvalói tulajdonságát, mert így ott csak ugyan még sem lenne a hol matéria van és így nem lenne mindenütt jelenvaló. — Ki fogja azt tagadni, hogy az Isten teremtett mindeneket, — ő teremtette a matériát is, még pedig semmiből, azonban önállásúvá, magában igazzá épen nem tette azt, a mit a philosophia folyamatja ellene mondhatlanul be is bizonyít.

Sőt ezen philosophia, mely én előttem itt tanítottam, vezet egyenesen azon vastag pantheismusra, mely e jelen philosophiában lenni állítatik. Ugyanis Krug Metaphisicájának 84. § 2. Obs.-ban ezen mondat bizonyíttatik be: *ex nihilo nihil fit, in nihilum nihil potest reverti.* A mint tisztán láthatni, itt tagadtatik az, hogy az Isten a matériát teremthette volna, a matéria tehát örökkévalónak mondatik, s minthogy az örökkévalóság csak Isten praedicatuma lehet, a világ materiája az Isten q. e. d.

3. Vezetetik-e ezen philosophia által az ifjúság scepticismusra?

Okos scepticismusra igenis: de abszolút scepticismusra épen nem. Kétféle scepticismus uralkodott eddig a philosophiai rendszerekben. Egyiket régi, másikat új scepticismusnak nevezik. Amaz kételkedett mindazon tárgyaknak valóságán, melyeket érzékeink által szerezhetünk, emez pedig mindazokon az ismérteken, melyek lelkünkben eredetiek, velünk születtek. Már az új philosophia — mint ezt a lélek phaenomenológiájában láthatni — scepticismussal kezdi ugyan pályáját, azaz ily állítással, hogy az érzéki tudat teljes igazságán kételkedhetünk, de annak resultatuma nem scepticismus, hanem teljesen a szükségesség categoriájával megmutatott igazság t. i. hogy a külső tárgyak igazsága az okosságban van. Sem a régi (görögöké) sem az új (Humeé) scepticismusra tehát ezen philosophia nem vezet, sőt teljes igazságokat, a metaphisicában categoriákat a practicos körben pedig bizonyos ethikai substantiakat, minéműek a lélek, szabadság, familia, vallás állapít meg. — Az a mi azon gyanut hozhatja elő, mintha ezen philosophia scepticismusra vezetne, bizonyosan ennek methodusában gyökeredzik, mely dialectica azaz disputatoria t. i. egy bizonyos határozatot megdisputál, annak külön-

böző oldalait világos színben előadja, hogy így az igazságot, a valódi igazságot meghatározhassa.

Inkább Krug philosophiája vezethet scepticismusra még pedig egy magas körben t. i. a vallás körében. Ugyanis mind azon többszáz s ezer éves erősségek, melyek által bizonyította be a gondolkozó lélek az Isten létét, benne lerontatnak, s így a legfőbb okot kereső speculativus lélek minden vizsgálatás nélkül kivettetik egy olyan hánykódó tengerre, melynek partjai nincsenek. — De majd mint nem tudott a theoretica philosophiában a lélek semmit, épen úgy fog a practicában egyszerre mindent tudni. — Hogyan? a Ratio practica postúlálja hogy van Isten, de postúlálja elébb, hogy az erkölcsi törvénnyel a boldogságnak kell párosodni, s minthogy ezt az ember maga nem teheti: kell lenni egy Istennek, egy hatalmas valónak, mely azt párosítsa. Már ha tán a gondolkozó lélek igen gyengének s subordinálnak találja azon okot, hogy t. i. azért létezzék Isten mert különben az én erkölcsiségemmel nem fog párosulni a boldogság; — vagy ha tán még arra a gondolatra is rá megy, hogy épen nem szükséges boldogságnak (itt felicitas van értve) az erkölcsiséggel egyesülni: ugyan lehet-e azon léleknek Istenről tudása bizonyos? nem scepticismus lesz-e az ily philosophálásnak valódi gyümölcse? — Kivált ha még azt is meggondoljuk, hogy az az Isten, kinek létéről, gondolkodása által meg akarja magát győzni, ugyan Kant philosophiája szerint teremtett az ő lelkében vágyat az absoluta igazság megismerése iránt, mégis ezen philosophia metaphisicája szerint azt egy soha félre nem vonható fátyollal vonta be, az emberi lélek előtt; valamint ha a vallás philosophiájában azon állítást is fontolóra veszi, hogy bár minden igazságra nézve az okosság a fő ítélőszék, mégis azon nevezett vallás philosophiájában az mondatik, hogy lehetnek oly igazságok is, melyek az okossággal nem egyeznek meg ugyan, hanem azzal nem is ellenkeznek (!) t. i. ezen kívül vannak mint például a Sz. Háromság stb. — Ugyan mi származhatik lelkében egyéb egy kétségbe esett scepticismusnál?

4. Nem forog-e veszedelemben a Hegel philosophiája miatt a vallás és a moralitás, egy levén az Istennel a világ, és a halhatatlanság is eltagadtatván, vagy ezek egymásban — mint a vád tétetik — elenyészvén, — valamint a statusnak is nem ártanak-e az ő állításai?

Nem, sőt ezen philosophiában a keresztyén vallás legnagyobb diadalt talál. Ugyanis ebben nem vettetnek félre azon dogmák, melyek több századokon keresztül kínesei gyanánt szolgáltak a vallásos emberiségnek, hanem felfogatnak, kimagyaráztatnak. Ha valamely philosophia azokat félreveti s hamisaknak képteleneknek állítja: méltán kérdezheti a gondolkozó lélek: „ugyan van-e Isteni gondviselés, mely ennyi századokon keresztül hágy egy tömeg emberiséget az ő nevében csalatni?“ Továbbá ha ugyan abban a keresztyén vallás némely igazságain kívül minden más vallás durva vak tévelygésnek mondatik: nem kérdezheti-e szinte a vizsgálódó lélek: „ugyan mi czélja az Istennek abban, hogy a föld népességének alig 1/5 részét boldogítsa az igaz tudománnyal, — a többit pedig vastag babona s tudatlanság homályában hadja fetrengeni?“ —

Azon vallás philosophia, a melyet nekem az új philosophiai haladás után tanítani szerencsém van, azon különböző vallásokat, melyek a föld különböző részein voltak s vannak, mint a keresztyén vallás előállításának lépesőit úgy tekinti s mutatja meg: e szerint minden vallást nem tévelygésnek, nem képtelenségnek, hanem az azzal bírók műveltségi álláspontján egyáltalában szükségesnek állít, a mint ezt kéziratomban 18—55. §§.-ban láthatni.

De az erkölcsiségnek sem árthat ezen philosophia, mert sem a virtust nem mondja bűnnek, sem a kötelességeket nem kevesíti mint ezt erkölcs-philosophiám 36—45. §§.-ban, ismét 57. §.-ban láthatni, sem a szabadságot nem mondja kisebbnek mint más philosophia. A vádtán onnan származhatott, hogy benne a rossz származása is deducáltatik. De hogy ebből az ifjúság erkölcstelenségre nem vezettethetik: íme itt idézek egy azon rossz lehozását magába foglaló cikkeyt a 70. §.-ból. „Az erkölcsi szabadság csak úgy létezhetik, ha ő úgy jelen meg mint ön magát határozó általános hatalom. Mint ilyen munkás ő. Ennélfogva nem csak olyannak lehet ő néki lenni, mely a törvénynek szolgáljon szüntelen, hanem a legfelső ponton lehet neki egy pillanattig figyelni az ellentételt, minthogy csak így mutathatja magát a jóval megbékéltnak. A rossz tehát egyáltalában szükséges, és nem olyan hogy lehetne is nem is. Úgy de ha szükséges a rossz; úgy nem imputálható az. Igen is imputálható, mert szabadon választotta az ember a rosszat akkor, mikor a jót szintűgy választhatta. Ez hát a rossz természetete, hogy az ember azt teheti, hanem nem tartozik tenni.“

Inkább mondhatjuk, hogy Kant Moraljának egy pontja, mely a cselekedet okairól szól, vezethet erkölcstelenségre. Azt mondván ugyanis Kant, hogy a törvényt csak magáért a törvényért, a jót csak magáért a jóért kell és szabad cselekedni, minden érdeket semmivé tenni kíván, mely nélkül azonban semmi emberi cselekedet nem lehetvén ezen nagy túlságos abstractio által elragadtakat hypocritákká, képmutatókká teszi. Minden akarás egy subiectivus czél; cselekedetben obiectivossá lesz; az a medium, mely a subiectivumot az obiectivummal öszveköti az érdek = Interesse, melynek lételet a mi erkölcsi philosophiánk szükségesnek tartja; csak hogy az megtisztított, az okosság törvényeivel megegyező legyen. Ha a nagyratörekvő, cselekedeteinek érdekéül akár a függetlenséget akár a dicsőséget teszi, azt kérdem erkölcstelen-e? — A takarékos, erényeinek indító okául, gyermekeinek lehetőleg czélszerű neveltetését, vagy családjának lehető boldogítását tévén, ez által erkölcstelen-e? Én azt mondom nem; s még azt is, hogy az a ki Kant túlságos abstractiojában nagy örömetelve azt állítja, hogy ő cselekedeteinek rugójául csak magát a törvényt teszi, az nem mond igazat, az képmutató.

De a státusnak sem árthatnak semmi tekintetben az új philosophia állításai. Ugyanis ő a közös birtokot behozni kívánó Sz. Simonisták elvét teljesen hamisnak állítván, magános birtokot kíván, ezen magános birtokot sérthetetlennek hirdeti a társaságban, — a törvényt megsértő-

ket büntetetni kívánja, — a büntetés igazságát onnan hozván le, hogy a törvény sérthetlenségének ki kell mutatni, elvétvén a fenyegetési, elijesztési, javítási stb. célzásokat, — a halálos büntetéseket szükségesnek tartja mind addig, míg halálos sértés történik (lásd *philosophia Juris* §. 38. §. 41.), — a familia viszonyokban bizonyos körülmények közt a házastársak elválásztatását szükségesnek, — a végrendeletet tevő szülőknek önkényét korlátok közzé szorítandónak, — a majorátust valamint a jószágoknak csak fiúi ágra szorítását helytelennek, — a polgári társaságban a munkásságot a nemzet gazdagságának, — a születés által egymástól elszigetelt családokat igaztalanoknak, — a törvényeknek a legcélszerűbben kihirdetetését szükségesnek, — a perek elítélését nyilvánosnak, — a külső rend fenntartására a rendőrséget szükségesnek, a cézheket veszedelmesnek állítja, — végre a statusban a constitutionális monarchiát a legjobbnak elismeri, — a törvényhozó, igazgató, s fő hatalmat mint az igazgatás legjobb formájának momentumait létegeseknek, — a főigazgató személyét sérthetetlennek, ellenben a ministereket számadás terhe alattiaknak állítja, — a törvényhozásban mind a három momentumnak jelenlétét, — az országgyűlési üléseket nyilvánosoknak, a sajtó szabadságát általánosnak, a státus terheinek hordozására minden tagot arány szerint kötelezendőnek kíván, — a nemzetek jogait is egymás iránt szentnek állítja, mint ezt az egész jog-philosophiában láthatni.

Nincs itt valamint a morálban is más tartalom, mint a mi más philosophiák ilyen nemű részeiben foglaltatik, — de nem is lehet, mint-hogy ezek már a közéletben is valósultak; csak az előadás formája lehet e tudományokban különböző, mely hogy ezen philosophiában sokkal szabatosabb = exact, organicosabb mint más philosophiában, az ezeket összehasonlítóknak könnyen által fogják láthatni.

5. Miben áll az a *mystificatio* mellyel ez a *philosophia* terheltek?

Én részemről semmi *mystificatiót* (a *mystificatió*n *mysticismust* értvén) ezen philosophiában lenni nem tudok: sőt az oly tudományt, mely a *mystificatió*nak barátja, nem csak philosophiának, de tudománynak sem tartok. Ha csak egyetlenegy állítását is valami úgy nevezett közvetett tudás vagy *intellectualis* látás, és nem gondolkozás, felfogás, szabatos bebizonyítás után akarna az észre töltni; ha tán a szív érzéseit, melyek által gondolják magokat az Istennel közvetlen *mysticos* egységben lenni fölsőbbeknek tartaná, mint az okosság gondolatait; ha végre hozzá férhetetlen burokokban rejténé igazságait, s nem oly szavakba melyeket minden gondolkozó ész felfoghat: akkor mondhatnók, hogy ezen *philosophia mysticismus*ra hajlandó.

Schelling az ideale és reale egységét nem bizonyítás, — hanem *intellectualis* látás, érzés által mondta felfoghatónak s ennyiben Schelling philosophiája *mysticus*. Hanem Hegel elveti e *mysticus* állítást, s azon két oldal egységét bámulatos szabatosággal, a gondolkozás útján mutatja meg a lélek *phaenomenologiájában*.

A mi pedig a szív érzéseit s általában az érzelem formáját illeti: Hegel nézetét e tárgyra nézve láthatni pszichológiai kéziratom 18. §.-ban. „Képtelen azt vélni — ez mondatik az idézett helyen — hogy az érzelmről jusra s kötelességre átmenetben lejjebb szállunk; sőt így vitetik az érzelem igazságra. Szintoly képtelen az észet az érzelemre, szívre, akaratra nézve feleslegesnek vagy még károsnak is tartani: az igazság vagy ami mindegy, a szív s akarat okos léte csak az ész mindenességében nem pedig az érzelem egyenkéntiségében, lehető. Ha az érzelmek igaziak: ilyenek ők tartalmuknál fogva, s ez csak akkor igazi ha mindenés, azaz ha a gondolkozó lélek az ő forrása.“ Szinte vallás-philosophiai kéziratom 1. §. 3-dik pontjában ez van: „Azt is mondják, hogy az Isten mind e mellett is obiective lenni mondatik. Ezeknél a materialisták sokkal consequentebbek voltak. A mi csak az én érzelmekben gyökeredzik: csak értem van, csak enyim az, nem Ön, nem magában s magától létező. A vallás az emberi tudat legfelső köre. Akarat, képzet, tudás mind jelen vannak e tartományban s erre nézve szükséges, hogy a tudat általjában minden véges léteken felyül emelkedett légyen.“

Vége nyelve is ezen philosophiának nem olyan, hogy a megérthetést kizárná; mert ha olyan volna: akkor semmi ilyen ellenvetésekre, nehézségekre alkalmat nem nyujthatna. Hogy pedig subiective ezen philosophia tanítmányai oly elrejtetteknek tetszenek: annak oka igen természetes, s philosophiai kéziratom második kidolgozásának 7. §.-ban ezen panasznak oka ki van mutatva. Hanem e vád nem csak ezen philosophiát érdekli. Mit ír Budai Ferencz a különben nagy tudományáról egész hazánkban ismeretes férfiú arról a Kant philosophiáról, mely most oly világosnak lenni mondatik? — láthatni a Kant philosophiájának rostálgatása czimű munkájában. „Azt panaszlod — így ír a többek közt — hogy ha kezedbe veszed Kant munkáit és azokat reggeltől fogva setét estvélig egész figyelemmel olvasod is: semmit sem látsz abban egyebet egy kézzelfogható egyptomi setétségnél, s csak ott maradsz a hol reggel voltál stb. Arra kérsz hát engemet, hogy én neked arról s pedig világosan írjak. Hah barátom! ha így van a dolog a mostani postán én neked ennél többet nem írhatok: nagy a te kívánságod! a setétségből kicsoda hozhatna ki a világosságra?“ Látni való hát, hogy e vád teljesen tisztán subiectivum s olyan, mi valósággal figyelmei is alig érdemel.

Lehet, hogy azok kik a philosophiai haladástól Kant philosophiájánál maradtak el, s ennél fogva a haladást nem ismerve, ezt csalhatatlannak vélik, még azt is mystificationnak tartják, ha az új philosophia magáról azt állítja, hogy ő képes a dolgok igazságát az absolutumot megismerni. Itt én rövideget keresve csak azt jegyzem meg, hogy az olyan philosophia, mely azt állítja, hogy az igazságot emberi léleknek megismerni egy általjában lehetetlen, valóságos lethárgiába temeti a vizsgálódásra teremtett lelket, — és még, hogy ezen ő állítása valóságos Isten-káromlás. Mert ha adott Isten belénk vágyat az igazság meg-

ismerésére, bizony adott tehetséget is; Őt irigynek, az igazságot csak maga számára fenntartónak képzelné bűn. — Épen e szempontból, hihetőleg azért is mystificansnak tartják az új philosophiát, hogy ez a keresztyén vallás dogmáit és azon Isten létét bizonyító erősségeket, melyek Kanttól lerontatni gondoltattak, igazaknak elismeri s gondolkozás által fogja föl.

Mind ezen vádakkak tehát szülő anyja vagy félreértés vagy egyenes rágalom, melyek közül erre nézve pirulni, amarra nézve pedig azt kell cselekedni, hogy az ember alaposan olvassa által maga azon könyveket, melyekben ilyen vagy amolyan veszedelmes tanítást lenni hisz. Mert a philosophiában nem hit kell hanem tudás; a mi pedig csak az eredeti munkák, — vagy ha az én általam tanított philosophia ellen van gyanúja — csupán csak az én kéziratomnak olvasása által eszközölhető. — Nem fog ártani még egy példa arra, mi könnyen megesisik a félreértés, ha az ember valamely állítást a könyv közepében pillant meg, s azt a maga értelme szerint magyarázza, vagy — a mi még messzebből van — ezen magyarázatot utána mondja. Hegel jog-philosophiájának előbeszédjében ezt mondja: Was wirklich ist, das ist vernünftig, — und was vernünftig ist, das ist wirklich. Mi képtelenség ez! így kiáltanak az ezt — a nélkül, hogy Hegel metaphisicáját ismernek — megpillantók. Így hát minden tett, bűn, önkény, despotismus ki van mentve, mert az a mi van = existál; hanem a mi való = wirklich, az okos; e kettőt csak felületes gondolkozás tartja egynek, vagy philosophiai beavatlanság. Wirklichkeit = Nothwendige Existenz. Existenz = Zufälliges Seyn. Ki tagadja hogy azon lépcsők a melyeken keresztül képződik minden nemű műveltségünk okosak, szükségképniek, s épen nem olyanok, hogy azok lehetnek is, nem is; — nekik lenniök kell, azaz, ők valóságosok. Csak az ilyen léteket nevezi hát a Hegel szerinti philosophia Wirklichnek, s nem össze-vissza minden léte, mint ezt a közéletben összezavarni szoktuk. Ha az okos gondolatok azok a melyek szerint a természet, ásványi, növényi s állati világgá s ezeknek egyes osztyályaivá alakult: bizonyos okos gondolatok azok is, a melyeken keresztül political, aesteticai, vallásos, valamint általában philosophiai műveltségünk fejlődik, s ezen okos gondolatoknak valókká kellett lenni, s ezek melyeknek meghatározása, a szükségesség categoriájával összekötött felfogása, egyedül való feladata a philosophiának. Egyébiránt minthogy ezen pont az, a melynek félreértése terjesztette el azon gyanút, mintha ezen philosophia az absolutismus barátja vagy (minthogy Hegel utoljára berlini professor volt — de csak utoljára mert előbb jenai s heidelbergi volt, — pedig itt írta meg életében kiadott csak nem minden munkáit s nem Berlinben) épen a berlini polizey pénzen vásárolt szüleménye volna; nem lesz felesleges philosophiai kéziratom második kidolgozásának 6. §-át itt szóról szóra idéznem. „Jó eleve szükség tudni ezen fontos igazságot, hogy az észtan foglalatja az a mi való, a valóság (Wirklichkeit = realitas) vagy is azon tartalom, melyben az általános lélek magát előállította, s a tudat

külső s belső világává tette. Ezen tartalomroli legközelebbi tudatot tapasztalásnak nevezzük. Már mivel az észtan ugyanazon tartalomnak más tudatjától csak forma szerint különbözik: nyíltan van, hogy neki a valósággal a tapasztalással meg kell egyezni: úgy hogy ezen meg-egyezést valamely észtan helyességének legalább külső próbaköve gyanánt tekinthetni, azt pedig végezőnek elismerhetni, hogy a magát tudó okosságnak a létező okossal = a valósággal teljesen megegyezése fel-fogattassék. Mind a mi okos, való is, — és a mi való, okos is egyszer-smind.“ Ezen tétel az, mi az észtan főelvét (principium) fejezi ki. Minden félreértés elhárítása tekintetéből meg kell itt jegyeznem azt, a minek tudását egyébiránt minden észtanokoskodóban (philosopháló) fel lehet tenni, hogy csak az Isten való, — ő a legvalóbb, ő az igazán való, — továbbá azt, hogy minden létező tárgy csak egy részben való-ság, más részben csupa jelenet, tünemény és így olyan a mi mulékony, következőleg a valóság nevét semmi esetre nem érdemlő. A közéletben minden ötletet, hibát, gonoszságot stb. valóságnak szokás nevezni. Ha-nem egy legmindennapibb értelem is át fogja látni, hogy csupa történetes lét való nevet nem érdemel; — a Történés csak oly lét, melynek nincs nagyobb értéke mint a Lehetőnek, mi szintűgy elmaradhat mint létezik. Egyébiránt a Való s Történetes képzetű majd a Logicában fognak meghatározatni. — Hogy minden okos való: ezen állítás ellen harczol egy részről azon szokott képzet, hogy az eszmék (ideák) agyré-mek (chimaera), az észtan pedig nem egyéb ezen agyré-mek rend-szerénél — más részről azon hit, hogy az eszmék sokkal fölségesebbek minthogy valósággal (realitas) bírnának. Hanem ily az eszméknek a valóságtól különválasztását különösen az értelem (megkülönböztetve az okosságtól a mint ezt a következőkben kimutatandjuk) szereti, mely elvonódásainak álmait nagyon valóknak tartja s kelljeit (sollen, oportet), melyekkel kivált polgári tárgyokban oly örömmel s oly gazdagon szolgál, valami magasaknak. Ha ő kelljével némely külső mulékony tárgyakat, helyzeteket, intézményeket stb. (melyeknek bizonyos körökre nézve viszonzlagos fontosságuk lehet) megtámad: ám legyen igaza s találjon ily esetben akármennyit, a mi nem felel meg az általános hatá-rózatoknak — mert ugyan ki volna olyan együgyű ki nem látna maga körül eleget olyant, a mi nem úgy van mint lennie kellene? hanem ezen értelmeskedésnek nincs igaza, ha azt hiszi, hogy ő az ily kellek-kel az észtan határán belül működik. Az észtan eszmével foglalatos-kodik, mely nem oly erőtlen, hogy csak a létezni kellésnél maradjon, és valóban ne létezzék, — eszmével mondom és így oly valósággal, melyen azon megtámadott tárgyak, helyzetek, intézmények csak felü-letes borítékok.“

Ime ezekkel bátorkodtam, — tán egy kevésbé hosszasan is — azon vádakra, melyekkel becses írása szerint az új philosophia terheltetik, bevégezni észrevételeimet. Méltóztassék azzal a buzgósággal, melylyel szokta Főtisztelendőségem mindenkor az igaz világosodást, s közjót elő-mozdító czélokot pártfogolni, itt is az igazságot a félreértő megtáma-

dók ellen magas tekintetével oltalmazni, nekem ezen philosophia tanításában semmi egyéb érdekem nincs s nem is lehet, mint az igazság szeretete. Én fiatal éveimben a Krug philosophiájába avattattam, — később elmélkedve átolvastam Kant minden munkáit is, s még midőn Bécsből a philosophia professorságra meghivattam, erős feltételem volt Kant philosophiáját hallhatatlan elődöm (antecessor) nyomdokát követve tanítani. Csupán a tudni vágyás indíta arra, hogy az újabb philosophiával is megismerkedjem, — s legelőször ennek bámulatos s eddig nem talált szabatossága vont magához, utóbb tartalma, mely magába véve a gondolkozó észnek több ezer éveken keresztül nyert kincseit kitárta előttem. S meggondolván, hogy a pápai főiskola eddig is azért nyert némi fontosságot s nevezetességet hazánkban, hogy ebben egy újabb philosophia tanítattott, — érezvén továbbá azon kötelességemet, mely szerint én mint e jelen korban élő, e jelen idő philosophiáját, nem pedig egy régibb kor műveltségi lépesőjéhez illőt tartozom tanítani. — gondolván végre azt is, hogy azon academica libertas, mely szinte varázserővel hozta virágzásba a németországi iskolákat, nálunk magyarországi protestánsoknál is teljes erejében létez: rá határozottam magamat, ezen valóban nehezebb és sokkal speculatívusabb philosophia tanítására; azon belső érzettől lelkesítette, hogy e lépésben is b. e. elődömnek, ki a lerontott dogmatismusnak helyébe criticismust állított, nyomdokát fogom követni.

Többire — újjólág ezen philosophiai ügyet — szoros igazság-szeretetébe ajánlani bátorkodván, állandó mély tisztelettel vagyok

Pápán, december 24. 1855.

Drága főtisztelendő püspök úrnak
alázatos tisztelő szolgálója

Tarczy Lajos s. k.
a pápai főiskolában a philosophia oktatója.

Tarczy felfogása szerint csak a felületes bírálók ítélik el Hegel filozófiáját. Legtöbben nem elsőkézből, magának a filozófusnak munkái alapján ismerték meg tanait, hanem csak valamelyik közkezen forgó lexikon ismertetését olvasták, s a beljükhöz nevelt előítéletek alapján mondtak fölötté ítéletet. Mindenki meggyőződhetik arról eredeti tanulmányok alapján, hogy a hegeli filozófia nem tartalmaz káros, vagy veszedelmes tanokat. Tarczy védekezik azzal a váddal szemben, hogy Hegel filozófiáját meghamisított formájában tanította, önmaga igazolására kéziratos filozófiájára hivatkozik, ez bizonyítja legjobban, hogy az igazságot hirdette s nem terjesztett az ifjúság körében ártalmas tanokat.

A Hegel filozófiája ellen emelt vádak Tarczy szerint két

főcsoportra oszlanak. Formai és nyelvi tekintetben érthetetlenek, tartalmi szempontból veszedelmesnek és károsnak találták. Tarczy úgy véli, hogy már maga ez a vád is ellentmondást foglal magában, mert amit meg sem értünk, arról nem mondhatunk bírálatot, s így nem ítélnénk veszedelmesnek sem. Ha pedig veszedelmet látunk valamely tanban, akkor nyilvánvalóan megértettük azt. Nem hivatkozhatik senki sem arra, hogy a tan egyes részeiben érthetetlen, mert a filozófia élő rendszer és organikus egész, minden egyes része a lélek belső kibontakozása által jön létre, részleteket kiragadni belőle s azokat külön-külön bírálgatni a leg súlyosabb félreértések nélkül teljesen lehetetlen.

Tóth Ferenc püspökhöz írt levelében csak néhány paragrafust emelt ki filozófiájából, de ha a kéziratot átlapozzuk, részletes felvilágosítást nyerünk a felmerült kérdésekkel kapcsolatban.

Véleménye szerint Hegel filozófiája nem tagadja a lélek halhatatlanságát, sőt ellenkezőleg, a keresztény vallás legfontosabb tételének ismeri el. A lélek halhatatlansága emeli az embert Isten többi teremtménye fölé, a halhatatlanság az öntudat, a végtelenül szabad lélek szükségszerű tulajdonsága. A lélek a testben él, de attól elválasztható és független. A test halandó, de a test halála után kezdődik a halhatatlan lélek önállósága.

Tarczy a lélek halhatatlanságával a levélben közölt fejezetten kívül kéziratának 108—109. §-ában foglalkozik.

— „A Közvetlen Idea az Élet. A Fogalom mint Lélek testben van realizálva. Amaz közvetlen magát magára vivő Mindenesség és Részlegesség, emez pedig Egyenkéntiség, végtelen negativitás, mert az Élet a testben önmagával megy öszve. Az Élet hát létegesen Élő — ez az Élő. Minthogy ezen Idea közvetlen: ez nem a legfőbb lépcső — az Ideának magát mediálni kell. Éppen azért elválaszthatók a test s Lélek egymástól, s ez teszi az Élő haladóságát. Hanem csak annyiban különböző darabok az Ideának azon két oldalai, a mennyiben azon Élő már meghalt.

Az Élő nem egyéb mint egy Proces mely magát magával köti öszve....

A közvetlen, egyenkénti Élet halála nem egyéb, mint a Lélek (Geist) előállása.“

Egy másik vád szerint a hegeli filozófia megtagadja a

kereszténység istenfogalmát, mert panteizmust hirdet. Tarczy e váddal szembeszállva Istent önálló és abszolút valóságnak vallja, ő az alapja a természeti és lelki világnak, tőle származik minden, de a világ összessége nem jelenti Istent. A filozófia fejlődése szerinte teljesen absztrakt fogalomból indul ki, innen emelkedik a konkrétumok felé. Ezért nehéz egy olyan konkrét fogalomról, mint Isten, érthető magyarázatot adni annak, aki az egész rendszert nem ismeri. Vallásfilozófiájának 3. §-ában így ír Istenről:

— „Tudományosan véve Isten az a Fő Való, melynek fogalmára jutottunk a Philosophiának eddig előadott részein keresztül: — ő az, kin a Vallásphilosophiának kezdődni kell. — Hanem a Tudományosságtól elvonódván, hivatkozhatunk szokott Tudatunkra is, mellyben ott van a Vallás azon fogalma, hogy az Isten az általános Igazság, ő benne van minden igazság; és így ő a Kezdet.“

A 4. §. Isten fogalmát és létének általános meghatározását tárgyalja:

— „Mi az Isten: ez előttünk, kiknek Vallásunk van, ismeretes dolog. Ő egy oly tartalom, mely subiectivos Tudatunkban jelen van. — Tudományosan szólva pedig, még itt az Isten csupa abstract név, tartalmat a Vallásphilosophiában nyrendő.“

Láttuk, hogy a philosophia először a tiszta gondolkozást vizsgálta meg, melly Természetté határozódása után Lélekké válik. A véges Lélek fejlődése odavitt, hogy mind a Természeti, mind a Lelki világnak legvégső resultátuma — és így egyszersmind alapja az Isten. Az egész Philosophia tehát nem egyéb, mint egy Argumentum (Bizony) mely megmutatja azt, hogy van Isten, vagy hogy ezen Mindenés mindent magában tartó Egy a Philosophia resultátuma.

A Természeti s Lelki világnak különböző formálatjai vannak: hanem mind ezen dolgok léte nem önállású, csak látszatja a létnek, nem általános önállású Lét, melly az Isten. Az Isten hát absoluta Substantia, melynek van csak igaz valódisága. Ebben, hogy ő substantia, az van, hogy ő nem úgy van még itt fölfogva mint magában concrét Mindenés, mert ekkor Lélek ő; bár ekkor sem szűn meg substantia az az magával egységben lévő lenni.“

Az Isten nem zárkózott el az ember elől, hanem kinyilatkoztatta magát, és a végső okot kutató ember megismerheti őt.

— „Az előadott általános Mindenesség, a mindenés Fogalom Itéletté válik, s ezen Itélet a subiectivos Lélek Teremtése, úgy hogy az Isten nyilatkozása nem egyéb, mint egy Másnak — a subiectivos Lélek-

nek teremtése, — a kiért ő van s a ki tehát őt tudja. Már ebből következik, hogy az Istent meg lehet ismerni, mert az Isten mint Lélek magát kinyilatkoztatja. — Azok, kik azt állítják, hogy az ember az Istenről semmit nem tudhat, nem a Keresztyén Vallásból beszélnek, hiszen ezen Vallás kijelentettnek, kinyilatkozottnak nevezetik. Ha komolyan akarunk gondolkodni az Istenről: ez (már Plato és Aristoteles szerint is) irígy, magát eltitkoló nem lehet. Az Isten kinyilatkozik — mint Lélek, lélekért van.“ (6. §.)

Tóth püspök levelében felmerül az a kérdés, hogy Hegel filozófiája nem neveli-e szkepticizmusra az ifjúságot. Tarczy kifejti, hogy okos és gondolkodó szkepticizmusra ugyan megtanít az új filozófia, de abszolút szkepticizmusra nem nevel. A görögök szkepticizmusa kételkedett az érzékeinkkel felfogható tárgyi valóságokban, Hume szkepticizmusa kétségbevonta a lelkünkben eredő, velünk született ismereteket. A hegeli filozófia gondolatmenete abból az állításból indul ki, hogy az érzéki tudat teljes igazsága kétségbevonható, de ennek az okoskodásnak végső eredménye nem szkepticizmus, hanem annak az igazságnak szükségszerű felismerése, hogy az érzéki tárgyak csak a gondolkodás által lesznek élő valóságokká. Hogy a hegeli filozófia a szkepticizmus gyánújába keveredett, annak oka talán a rendszer következtetési módjában rejlik: egy meghatározott állítás megvitatásából indul ki s azt minden lehetséges szempontból bírálattá tárgyává teszi, hogy azután így a való igazságot meghatározhassa.

A hegeli filozófia állítólagos vallástalan irányát is cáfolja Tarczy kézírata. Hegel szerinte nem veti el a keresztény dogmákat, hanem filozófiájával megmagyarázza, így könnyebben érthetővé teszi azokat. Az új filozófia nem ítél el és nem minősít tévelygésnek egyetlen vallást sem, a különböző vallásokat a keresztény vallás fejlődési fokainak tartja, s minden vallásban az azt valló nép szellemi fejlettségének és kultúrájának tükörképét látja. A lélek csak lassú fejlődés folyamán emelkedhetett a vallás fogalmáig. A felemelkedés lassú elszakadást jelentett a természettől.

— „Sok ezer éveiben került a Léleknek, míg a Vallás fogalmát valószínűsítette. A közvetlenségből, természetiségből kellett neki kiindulni, azt kellett neki legyőzni, s általában szóllva ebben áll épen a Lélek menete.“ (17. §.)

A fejlődés legelső fokán a természeti és lelki elem még nem vált külön, a primitív ember nem tud különbséget tenni jó és rossz között.

— „A természeti állapot. — Itt a természeti s lelki elem oly közvetlen egységben vagynak, hogy a Lélek a Jó s Rossz ismeretére még nem jutott el. Ezen állapotot nevezik ártatlanság állapotjának. De lehetne ezt egyszersmind durvaság állapotjának is nevezni..... Ezen eredeti egységnek tehát fel kell bomlani — a paradicsomot elhagyni — a mint ez a Sz. Írásban is előadatik.“ (18. §.)

A természeti vallás fokán istentiszteletről még szó sem lehet, mert itt a lelki elem csak egyes öntudatokban él. Az ember a természet urának tartja magát, s korlátlan akarátát parancsolás útján elégíti ki. Hosszú fejlődés után, a vágyak vadságán és az akarat féktelenségén felülemelkedve öntudatra ébred s a vallás a végtelen meghatározására emelkedik.

— „Itt kezdődik a lelki szabadság s az Isten obiectivitása az Egy Van gondolatjában, mely t. i. változhatatlan örökkévalóságában mindég egyenlő magával.“ (21. §.)

Tarczay kiemeli a vallás szükséges voltát, s alapjának a hitet és az istentiszteletet tartja. Erre vonatkozó tanításokat vallásfilozófiájának 13.—14. §.-ában találunk:

— „Az Isteni Tiszteletről. (Cultus.) Ennek első momentuma a hit. A hit nem egyéb mint azon bizonyosság, hogy a Tudó tárgya az ő saját léteget teszi. Sok Theologusok az embernek Istennel való ezen egységét pantheismusnak vélik. Holott ezen egységet egyenesen a keresztényen Vallás tanítja. Azon theologusok elfelejtik azt, hogy az Isten az embert képére teremtette, hogy ő ezt kegyelmébe vette, elfelejtik a Sz. Lélek munkásságát, mely vezérli a Gyülekezetet igazságban. A Hit a Léleknek Lélekrőli bizonyossága: annak valódi alapja tehát a Lélek. Külső tekintetnek, tanításnak, csudáknak lehet tán helyök a subiectivos Tudás kezdő pontján, de azokat a hit igazi alapjának venni nem lehet. A Vallásos hit tartalmának lelkinék, isteninek kell lenni, nem történetesnek, mint a Csudákban...“

A Vallás tartalmát nem ily történetes külső dolgok, hanem az Isten örök természete teszi. Egyes emberek hite tehát kezdődhetik ugyan külső tekinteten, minthogy a familiák s népek szellemében jelen van az Istenrőli Tudás, s minden Individuum benn él ezen képzetekben s érzelmekben, hanem az igaz élő hitben egészen semmisítették a külső mediatio.

Második momentum az Isteni tisztelet cselekvése — Isten tisztelése.

Az Isteni tiszteletben az Isten egy oldalon, én a másikon állok, a cél az hogy én magamat magamban az Istennel összeköszsem, magamban a Vallás reálitását előhozzam, az az részleges subiectivitásom eltörlésével magamat lelki létre emeljem. Erre kettő kívántatik meg: 1. Isteni kegyelem, — 2. Emberi áldozat, az az az én természeti subiectivitásom semmisítése az én munkám szint úgy mint az Istené is, vagy — nem vagyok én a kegyelemnek csupa szenvedő Materialja, hanem azonban Isten nélkül semmire nem mehetek.

Az Isteni tisztelet az Isten s ember közt szakadás semmisítésére törekszik: ezen szakadás formái fogják tehát az Isteni tisztelet formáit meghatározni.“

Cáfolja azt a vádat is, hogy a hegeli filozófia az erkölcsiég szempontjából káros volna, mert sem az erény, sem a kötelesség jelentőségét nem csorbítja meg. A vád talán onnan ered, hogy az új filozófia a rossz származását is dedukálja. A rossz létezése az emberi szabadakarat előfeltétele, mert erkölcsi szabadság csak úgy létezhetik, ha az ember szabadon választhat jó és rossz között.

Az egyház és állam szempontjából sem veszedelmes Hegel filozófiája, mert a törvényt sérthetetlennek tartja, s a fennálló rend támaszául szolgál. Hegel felfogásában egyház és állam szoros kapcsolatban állnak egymással, a vallásos ember erkölcsisége ebben a két közösségben valósul meg. A vallás a szabadság megismerésére vezeti az embert s a megismert szabadság fogalma az államban valósul meg. Az állami törvények az Isten akaratát képviselik, s ezért parancsolja a vallás is, hogy azokat tiszteletben tartsuk.

— „Az Istenhez emelkedés lehet vagy egyes állapotja, vagy oly lelkesedése az embernek, mely őt egészen keresztül hatotta. Ha komolyan formálta az ember akaratját s szívet a Vallásban arra, hogy az Igazat, a Mindenest elérje: ezen ő vallásos formálódása úgy jelen meg mint erkölcsiség — s följebb, mint sajátjává lett ethikos műveltség. Így megy át a Vallás, vagy ennek egyes lépesőjét a külsőben ábrázoló Gyülekezet — Egyház az Ethosba, a Statusba.

A mi már a kettő összefüggését illeti, a Status s Egyház nem lehetnek egymás ellen, mivel mind ketten azon munkálkodnak, hogy az Akarat szabad legyen. A Vallás nem egyéb mint tudása az Igazságnak, az Igazság pedig a szabad Lélek. A Vallásban szabad az ember az Isten előtt, midőn ő, akaratját, az Isteni akarathoz mérsékli: önakaratja törvényei szerint cselekszik. — A Status nem egyéb, mint a világban, valóságban létező szabadság. A Statusban a szabadság fogalma valósítatik; erre nézve pedig egy általjában megkívántatik az, hogy a szabad-

ság már a nép tudatában legyen. Azon nemzetek, melyek nem tudják azt, hogy az ember egy általjában szabad: vallásukra nézve szint úgy mint Statusalkotmányukra nézve sötét szabadtalanságban élnek. Rossz Status az, — rossz törvényei vannak azon népek, melynek az Istenről rossz fogalma van. Ezen összefüggést mutatja azon képzet, hogy „a Törvények, Igazgatók, Status-alkotmány az Istentől származik.“ Ezért mondják azt is, hogy „az ember az Istennek engedelmeskedik akkor, midőn a Törvényeknek s Igazgatóknak engedelmeskedik“ Ezen viszony van a Protestans Statusokban mi az előadott szabadság fogalmánál fogva helyes is. Hanem ez ezt is teheti: „engedelmeskedni kell a törvényeknek, már ezek akármiilyenek legyenek, ha bár ezek azon kötelességekkel miket Isten az emberektől kíván, ellenkeznek is“ — s ez utat nyit az önkénynek, az elnyomásnak az Erőszaknak. Hanem ezen Istentől származott törvényekre nézve az a fő, hogy azokat nem csak egyes embernek, vagy a nép egyes osztályának, hanem egytől egyig mindennek kell ismerni s olyanoknak vallani.“ (16. §.)

Egyház és állam ellentétben is állhatnak egymással, ha az állam a földi lét céljait szolgálja, az egyház pedig a reális étellel ellenkező ideálokat állít az ember elé. A hegeli államfelfogásban az emberi közösség legfőbb etikai alapja a házasság, ezzel ellentétben áll a coelibatus ideálja, a munkája által önállóságra törekvő ember céljaival ellenkezik a szegénység eszméje, az államban megvalósult egyéni szabadságot megtagadja a szigorú alárendeltséget követelő engedelmesség ideálja. Ezen a ponton a hegeli filozófia szembehelyezkedik a katolikus egyházzal s az ideális vallásformát a protestantizmusban látja. Felfogásában a katolikus egyház az értelemmel és realitással ellenkező törvényeket állít az ember elé, s ezért kerül egyház és állam gyakran összeütközésbe egymással. A protestáns vallás viszont nem emel korlátokat az emberi szabadság elé, a cselekedetek elbírálásában a lelkiismeretet tartja irányadónak, s azt kívánja az embertől, hogy csak azt higgye, amit tud is.

— „Más oldalról tekintve elválva lehetnek egymástól a Status s Vallás. Lehet, hogy a Vallás más kötelességet kíván az embertől, mint a Status; amaz a Szentségre s Örökkévalóra, ez a Jusra s Ideigvalóra néz, melyet az örökkévalóért az örök Idvességért fel kell áldozni. Így állítanak föl Vallásos Ideálokat, egy Menyet a földön a Valódiság ellenében, melly Ideálnak alaphatározatja a valódisággal való Csatában, arról lemondásban áll. E szerint

a legelső ethikos elemnek, melly a házasság s szeretet, a nőtlenséget

a második ethikos elemnek, t. i. annak, hogy az ember magát munkássága által önállásúvá tegye, a munkátlanságot, szegénységet

a legfőbb ethikos elemnek t. i. azon szabadság gyakorlásának, mely a Statusban valósul, a szabadtalan szigorú engedelmisséget teszik ellenébe.

Igy történhetik az, hogy a Vallás olly dolgokat parancsol a Subiectumnak, melyek az Okossággal s valódisággal ellenkeznek; s ekkor áll elő az a nagy inconsequentia, mely kimutatja magát a Catholicus Statusokban azonnal, mihelyt azoknak tagjaiban a Szabadság felébred, mert lehet e már nagyobb inconsequentia mint egy bizonyos vallást megtartani, azomban még is azzal ellenkező principiumokat követni s valósítani a Statusban. Ezen ellentételben, „hagyni a vallást nyugodni úgy a mint van, — a Status organisálására nézve pedig cselekedni saját principiumaik szerint“ nem segít a zavaron semmit; — csupa egy oldali szabadság létezik itt mind addig míg a Status s Vallás principiumai kezét nem fognak egymással. A népben is ott kell lenni a szabadság s törvény principiumának, pedig a vallásos tartalom azon forma, melyben van az igazság a népre nézve. A Vallásos principiumoknak tehát meg kell egyezni a Szabadság principiumaival, különben a Status magában — a maga kebelében melengeti ellenségét.

A Status s Vallás igazi viszonya tehát a Protestansoknál meg van áltoljában, — a kettő t. i. megegyez: mert a Protestantismus az kívánja, hogy csak azt hidje az ember a mit tud, hogy a Lélekisméret bánthatatlan legyen, hogy az Isteni kegyelemben ne passive legyen a Subiectum, — hanem ott kell neki tudásával, akarásával, hitével, szóval egész subiectivos szabadságával lenni.“ (16. §.)

Tarczy végül a miszticizmus vádjával szemben védelmezi meg a hegeli filozófiát. Nem tartalmaz ez a filozófia semmi olyat, amit a gondolkodó ész fel nem foghat. Elismeri ugyan az érzelem létjogosultságát is, de érzelem és értelem nem ellenkeznek egymással. Nyelvi tekintetben sem homályos Hegel filozófiája, mert ha a megértést lehetlenné tenné, nem adhatna alkalmat ellenvetésekre és nehézségekre. Akik a filozófiai fejlődés beteljesülését Kantban látják, s azontúl a haladást lehetlenné tartják, könnyen misztikusnak tartják Hegelt akkor, amikor az abszolútum megismeréséről van szó. De a filozófiai kutatást mesterséges határok közé szorítani sem lehet.

Tarczy védekezése itt véget ér, tisztázta a hegeli filozófiát és önmagát a vádakkal szemben. Az egyházi hatóság félt az új eszméktől, s azt kívánta tőle, térjen vissza a régi tanokhoz s Kant szellemében tanítsa tovább a filozófiát. Tar-

czy nem tartotta jellemével összeegyeztethetőnek, hogy meggyőződésével ellenkező tanokat hirdessen, ezért inkább lemondott filozófiai tanszékéről. A hegeli filozófia egy időre háttérbe szorult, de néhány év múlva újabb képviselőkre talált. Varga János, Taubner Károly és Szeremlei Gábor az Athenaeum és Figyelmező lapjain ismét megszólaltatják az új tanokat.

III.

Támadások.

Magyarországon idegenkednek a beszivárgó német szellemtől. — Az „egyezményes filozófia“ nemzeti törekvései. — Kedvezőtlen politikai légkör. — Szontagh Gusztáv nemzeti érdekeink veszélyeztetését látja a hegeli filozófia terjedésében. — Szeremlei Gábor ellenvéleménye. — Hegelistáink haladást várnak Hegel filozófiájától. — Az új filozófiát helytelenül értelmezik. — A homály és érthetlenség vádja. — Taubner Károly állásfoglalása. — Hegel csillagászati tévedései.

Folyóirati Hegel-vitáink 1833-ban, Vecsey József támadó cikkeivel indulnak meg. Ez az első eset irodalmunkban, hogy a filozófia művelői problémáikkal a nyilvánosság elé lépnek s ügyük elbírálását a közvéleményre bízzák. A Kant-féle viták lezárulása után folyóirataink szívesen közölték az aktuális filozófiai kérdéseket tárgyaló cikkeket. A főprobléma ezekben is vallási kérdésekkel volt kapcsolatban: elsősorban a filozófia viszonya a kijelentett valláshoz. A hegeli filozófia körül támadt vita sok tekintetben teljesen meddő maradt: hegelistáink valójában távol állottak keresztényellenes tanok hirdetésétől, a vallástalanságot csak ellenségeik akarták rájuk bizonyítani. A vita filozófiai és államrendet érintő politikai része kevés gyakorlati jelentőséggel bírt, inkább csak visszhangja volt az egykorú német Hegel-irodalomnak. Antihegelistáink nem voltak önálló gondolkodók, teljesen a német példa alapján tiltakoztak a filozófia terjedése ellen s olyan veszedelmek ellen harcoltak, melyek nálunk a valóságban nem is fenyegettek.

Németországban egyházi szempontból hosszú ideig nem láttak veszedelmet a hegeli filozófiában, mert nem ellenkezett semmivel sem jobban a keresztény vallással, mint

bármely más, Németországban elterjedt tan. A gondolat-szabadság és a felekezeti tolerancia elterjedésével a filozófusok szabadon hirdethették elveiket akkor is, ha azok a keresztény vallás felfogásával ellenkeztek. A német gondolkodók megelégedtek azzal, hogy véleményüket a tudósok számára érthető nyelven terjesszék és sohasem volt céljuk, hogy a népet, mely tanításukat úgysem értette, keresztény hitében háborgassák. A francia forradalom eszméi is kevés visszhangra találtak a német filozófiában, sőt Schelling és tanítványainak működése éppen a forradalmi eszmékkel ellenkező irányban hatott.

A hegei filozófia az általános politikai helyzet megváltozásával új színben tűnt fel a közvélemény előtt. Régebben a restauráció filozófusának s a fennálló államrend oltalmazójának tartották Hegelt, a júliusi forradalom után izgatott, az uralkodó társadalmi rend megbontóját és korlátlan szabadságot követelő demokratát láttak benne.

Más volt a helyzet nálunk. A filozófia Magyarországon nem emelkedett az állami életet irányító hatalommá s így a hegelizmus eszméi is csak szűk keretek között érvényesülhettek. Bölceleti nyelvünk még fejletlen volt s filozófiai műveltségünk állapotát a német szellemi élettel való kapcsolatunk szabályozta. A német szellemi élet fejlődését a magyarság állandó figyelemmel kísérte, s a német kultúra áramlatai itthon szabadon terjedhettek el, de műveltségünkben a filozófia még nem jelentett öncélt s így eredeti gondolatrendszer nem alakulhatott ki. A filozófiai fejlődés tetőpontját Kant jelentette, de a magyar kantianizmus csak Kant erkölcstanával foglalkozott behatóbban.¹ Márton István Kant helyett Krugot helyezte előtérbe, mert Krug népszerűen írt, s filozófiája a nagyközönség számára könnyebben érthető volt. Krug a magyar filozófiai gondolkodás irányítója lett, s az ő eszméinek hatása alatt ébredt öntudatra szellemi életünk. A német neohumanizmus példáját követve a magyarság is nemzeti filozófiát akart teremteni. Az ú. n. „egyezményes“, vagy „humanisztikus“ törekvés

¹ V. ö.: Trócsányi Dezső: Márton István tudományos munkássága. Pápa, 1951.

gátat vetett minden idegen, külföldi befolyásnak s így érthető, hogy a hegeli filozófia beszivárgása elől is el akarta zárni az utat. Magyar Hegel-vitáinkat már a német kultúrától való idegenkedés élesítette ki, az „egyezményes filozófia“ hívei — főként Hetényi János és Szontagh Gusztáv — mindent elkövettek, hogy az idegen tan elterjedését megakadályozzák, hegelistáink viszont a haladás szükségszerű feltételének tartották a hegeli filozófia befogadását.

Németországban a hegeli filozófia a napoleoni háborúk befejezése után, a gyors fejlődés és az elnyomatást követő fellendülés korában terjedt el. Mély hatást tett az akkori német társadalmi osztályokra a meglevő dolgok észszerűségét hirdető filozófiai rendszer, mely a politikai reakció céljainak is kedvezett. Nálunk csak később, az 1830-as években, történelmünk reformkorában, kezdenek komolyabban foglalkozni Hegellel. A nemzetet egy hosszú tespedés után a külföldről beszivárgó forradalmi szellem kezdi lelkesíteni s éppen amikor a jelennel kivétel nélkül mindenki elégedetlen volt, akkor hirdették hegelistáink, hogy minden, ami van, észszerű. Érthető, hogy ez a filozófia magyar földön nem talált kedvező fogadtatásra s az egyéni és társadalmi élet problémáinak megoldására törekvő egyezményes iskola felvette a harcot a metafizikai spekuláció híveivel. Az anyagi, szellemi és erkölcsi erők kiegyensúlyozását hirdető bölcsélet a szabad fejlődés megteremtésével kívánta az eljövendő új világot megteremteni s így látszólag jogosan hirdette a hegeli filozófia vereségét.

Antihegelistáink nagyrészt azért küzdöttek a hegeli filozófia elterjedése ellen, mert félték, hogy az új tan elvonja nemzetünk érdeklődését napi életének problémáitól és figyelmét a szemlélődés felé irányítja. Különösen Szontagh Gusztáv mutatta ki, milyen korszerűtlen nálunk a filozófiai szemlélődés és mennyire ellenkezik az a magyar nemzet természetével. Szontagh a német filozófia állapotát vizsgálta abban az időben, amikor Schelling berlini előadásaiiban a hegeli rendszer megdöntésén fáradozott. A német nép szemlélődő, bölcselkedő természet, a filozófiát a mindennapi élet problémái fölé helyezi. De nálunk nem lehet sikere az új

filozófiának, mert népünk szívesebben törődik nemzeti érdekeivel.

— „Minden véges szellem belátása s ismeretei szükségkép megfoghatatlanságban végződnek, s nem létezhetik azért szerencsétlenebb ötlet, mint a tudomány nyílt tereit s az élet viruló mezejét elhagyni, hogy örökké siker nélküli feloldhatatlanságokkal bibelődjünk. Milly sokkal helyesebb, sokkal épebb helyzetben vagyunk e tekintetben mi magyarok! Alig szabadult fel ez évben sajtónk, s mi azonnal társasági életünk főkérdései discussiójához sietünk. Vannak ugyan köztünk is a német szemlélődő philosophiának apostolai, ez elkerülhetetlen, minden új divatozó német philosophiai rendszer hazánkban szószólókra fog találni, de hallgatand-e rájuk a nemzet? Nem, uraim, e tekintetben a németek szerepét aligha fogjuk valaha játszani, ez ellen legalább most, biztosít műveltségi fokunk, a nemzet ép veleje s a gyakorlati élettől el nem tántorítható iránya. Azért csak hagyjuk az új philosophiát szellemi világejlesztében, a magyar világ ennek nem kedvező, ezt kézzel foghatjuk.“²

Már a korábbi Hegel-viták folyamán is a német filozófia beszivárgása ellen küzdött Szontagh a Figyelmező lapjain. Cikkei A l - K e n d i álnév alatt jelentek meg s arról akarták meggyőzni az olvasóközönséget, hogy a hegeli filozófia nem érdemli meg azt a nagy elismerést, mellyel illetik, mert az újabb világfilozófia elveivel és irányával ellentétben áll. Nem is hódíthat tért nálunk, mert bár a magyar nemzet mindig német minta alapján építette fel filozófiai rendszereit, erre a hegeli filozófia nem alkalmas, erőltetett gondolatmenete a megértést lehetetlenné teszi.

— „A philosophiának ugyan majd minden részeiben bírunk kézikönyveket, de mellyek önálló nézetek nélkül hűségesen mindig valamely Németországban épen divatozó rendszer után compiláltattak: elébb Wolf, később Kant rendszereik szerint, s most már Schellinget és Hegelt szeretnék szőnyegre hozni, ha azok munkáit értenék, mi ítéletem szerint nem olly könnyű, mert olly elmebeli operatiókat kívánnak, mik nem léteznek, mint a maga idejében meg fogom magyarázni. De bármint legyen ez, annyi igaz, philosophiai nézeteink nem az igazság, hanem a geographiai helyzetünk, könyvtáraink s művelődési eszközeink elégtelensége által határozatnak. Németország nem a világ, s a német philosophia nem a világ philosophiája. Ha pedig valahol, mint nálunk, arra kerül a dolog, hogy valamely tudomány az örökös majmolástól

² Szontagh Gusztáv: *A német szemlélődő philosophia berlini táborozása*. Athenaeum, 1842. I. 17. 1.

megszabadítva, önálló lábra helyeztessék s a tudomány elért álláspontjával összeegyezőleg tovább műveltessék: alapjait a világliteratura álláspontjából kell megvetni s művelődését annak fő irányával összeegyezésben tartani, a Fichte, Schelling s Hegel-féle philosophia pedig itéletem szerint az újabb világphilosophia elveivel s irányával ellenkezik.“³

Az antihegelisták ellenzésével szemben hegelistáink szellemi életünk felendülését s a haladás lehetőségét várták Hegel filozófiájától. Szeremlei Gábor felfogása szerint azért idegenkednek olyan sokan Hegeltől, mert rendszerét rosszul értelmezik és helytelenül magyarazzák. A kornak már túl kellene jutnia azon, hogy kizárólag a tekintély elvén ítélje meg a nagy tudósok alkotásait, a filozófia előrehaladásán fáradozók munkáját tudományos megítélés alapján kell méltányolni.

— „Valóban az új philosophiának nagyon vizás sors juta, t. i. hogy az lássék benne, mi nem tulajdona (ugyanazonság, pantheismus) ne láttassék pedig, legalább illőleg ne méltányoltassék az, mi tulajdona, t. i. a legnagyobb mélységbe bocsátkozás mellett, az ismeret legnagyobb tetőjére jutás, — a szigorteljes okoskodás mellett a legtermészetesb egymásból fejlődés, — mindenek felett a józan ész, mellyet az elébe gördült akadály cseppet sem képes előbbre haladásában feltartóztatni, annyival kevésbé nagy föltételeiben hanyaggá tenni, minden nehézségeket kibékít, mert saját természete is a magával megegyezésben, vagy kibékülésben áll.“⁴

Tar cz y is haladást sürgetett, amikor a hegeli filozófiát védelmezte bírálóival szemben. A haladást szerinte egyedül Hegel filozófiája teszi lehetővé, ezt kell tehát elfogadnunk, ha nem akarunk a fejlődésben visszamaradni.

— „Vagy tán Hegel észtanja nem haladás? hiszen . . . . mindenben a mi valósággal új, haladás van . . . . Igenis! az emberiség halad szakadatlanul s ne hidje senki, hogy a mult század vége óta a philosophiai világ megállt, s különösen Krug volna a ne tovább!“⁵

Lugossy József a Figyelmezőben cáfolta azt a feltevést, mintha a hegeli filozófia haladást jelentene. Meg-

³ Figyelmező, 1838. 585. l.

⁴ Szeremlei Gábor: *Bevezetés az új philosophiába*. Athenaeum, 1841. I. 868. l.

⁵ Tudományos Gyűjtemény, 1836. 94. l.

győződése szerint a hegelizmus a kereszténység és az állami törvények ellen irányul, hirdetői a haladásra hivatkozva, a társadalmi rend felbomlását készítik elő és a forradalom céljait szolgálják. Elvakultságukban a kereszténység eltörlését követelik s a megtagadott Isten helyébe legfelsőbb lényként az embert állítják. Lugossy elismeri, hogy akadtak Hegel követői között őszinte és jóhiszemű ábrándozók is, de ezek áldozatai lettek tévedéseiknek.

— „Nemes akaratjok eltévedt és hiú iskoláskodók és zavarosban halászók által sajnálatra méltón félre vezetették. Ezek azon nézetből indulnak, mikép az emberiség nem állapodhatik meg, hanem örök haladásra van hivatva. Kétségkívül. De a föladat bizonyosan abból áll, hogy az emberiségi tárgyakat mindinkább tisztítsuk meg salakjaitól és tökélyesbítsük, nem pedig isten elleni föllázadásban. De ezen újítók, az 1793-ik terroristákkal, mindjárt így kezdenek nyilatkozni: „A régi isten megszűnt uralkodni. Az istenség, melly eddig személynek tartatott, csak bizonyos tárgy, szellemi tulajdon, melly már most, az agráriai törvény szerint el van osztva az emberek közt, mint a kivégeztetett király fölségi joga a nép között. Mi magunk vagyunk a legnagyobb lények, fölöttünk nincs semmi, mi istenek vagyunk.“ — Milly haladás ezen tan, mellyben olly nagy súlyt keresnek, mellytől minden függ, mellyet a megdöntött kereszténység romjain uralkodóvá akarnak emelni? mi jöhet ki ezen őrzöngő ábrándból? hova vezettek eddig az illy tévelygések? Illy túlfeszítettséget mindenkor nyomorú gyöngeség követte. Van arra gond, hogy mennybe ne nőhessenek a fák. Ha olly magosra törekszenek a világjavítók, úgy azt sem javíthatják és változtathatják meg, mi legközelebb fekszik lábaik előtt. Van még mit javítani a vallási életben. Ott iparkodjanak ők, de a régi istent hagyják békével. Mint kell örvendeni azoknak, kik a tulajdonképeni visszaéléseket örökítik, midőn azon nevetséges buzgalmat látják, mellyel mások a menny ostromára rohannak. Valóban kaczaghatnak is, midőn azon megtámadások, miknek őket kellene illetni, a mennyei láthatlan istenre és Zion várára vezéreltetnek. S ez okból napjaink ószeműi csak kárörömmel tekinthetnek a protestánsoknak kereszténység elleni mozgalmaira.“⁶

Minderre a sok tévedésre és visszaélésre Lugossy fel-fogása szerint a hegeli filozófia kétértelmű volta szolgáltatott okot. Bizonytalan és homályos megállapításait mindenki saját kénye-kedve szerint magyarázhatja s hivatkozhatik

⁶ Lugossy József: *A hegelizmus a status és egyház szempontjából, jobb és bal oldal, Strauss—Ieo-hegeli pör.* Figyelmező, 1839. 593. l.

arra, hogy Hegel szavaiban igazolást talál. A felforgatók vonzónak tartják az új tant, mert míg a kereszténység és az eddigi filozófiai rendszerek számtalan kötelességgel terheltek meg az embert, addig Hegel filozófiája minden megterheléstől felszabadítja, Istennek nyilvánítja őt és istenivé változtatja minden tettét és gondolatát.

— „Ezen tan keztyű gyanánt engedi magát kifordíttatni, és ki is fordíttatott. Mindenki tulajdon értelmében veszi, s esküszik aztán, hogy a másik nem jól érté. — Már ezen kétértelműség is, mely legbelsőbb magva és szelleme Hegel tanjának, tökéletesen alkalmassá teszi, hogy darab ideig uralkodjék a divatos világon.....

A fönnálló hatalomnak még a chinai philosophiánál is szolgálban hízelkedik, mert a kormányrendszert le a a legcsekélyebb rendőrségi szabályig isteninek nyilatkoztatja, de még majd jobban hízelkedik a forradalomnak, mert az isteni pórnak, mihelyt ez kívánja, a legkorlátlanabb szabadságot biztosítja.“⁷

A magyar hegelizmus legnagyobb ellenfele, Vecsey József is kétértelműnek és homályosnak tartotta Hegelt. A *Tudományos Gyűjtemény*-ben megjelent tanulmányában⁸ a hegeli filozófia káros befolyására hívta föl olvasói figyelmét. Meggyőződése volt, hogy filozófiai gondolkodásunk azért maradt vissza a fejlődésben, mert nemzetünk mindig a divatos külföldi rendszereket kívánta itthon meghonosítani s a hegeli filozófiához hasonló értelmetlenségekkel vesztegette idejét.

Antihegelistáink osztották Vecsey véleményét, Szontágh Gusztáv a Figyelmezőben elismerőleg írta meg róla, hogy eltért a külföld bálványainak jogtalan dícséretétől és tartalmas tanulmányában feltárta a hegeli filozófia tévedéseit.

— „Itt végre az örökös majmolás s a külföld bálványainak bókálás helyett, ha azok a képtelenség maximumát érik is el (mit legalább Fichteről már köztünk is sejdíteni kezdenek) független szellem, önálló ítélet s józan belátás mutatkozik. A mi itt a philosophia befolyásáról a statusra, az iránta uralkodó előítéletekről, a rendszerek formalismusáról, s a francia mult századi materialisticai úgy, mint a német

⁷ Figyelmező, 1839. 573. l.

⁸ *A philosophiának jóltevő befolyása a status és egyes emberek boldogságára s minden haszna mellett is a tőle való idegenkedés okai.* Tudományos Gyűjtemény, 1837. I. 15—42. l.

Fichte s Hegel-féle, homályban mélységet kereső philosophiákról mondatik, annyira helyes s philosophiai literatúránk épen fennforgó szükségéhez mért, hogy ezen értekezést.... bátran philosophiai literatúránk azon újabb örvendéséhez számítjuk, melyekben egy jobb, önállóbb és sajátabb korszak kezdetét láthatni óhajtanánk.⁹

Vecsey az Athenaeumba és a Figyelmezőbe írta Hegel-ellenes cikkeit s minden tekintetben támadta a rendszert. Felfogása szerint Hegel filozófiája csupa értelmetlenség s a homályos fogalomzavarból csak ritkán fejthető ki egy értelmes gondolat.

— „Valóban Hegel fogalmai s eszméi olly eredeti találmányok olly csoda művek, hogy ezekre a dicsőült mesternek soha nem fogott szüksége lenni a bölcsesség istenasszonyától kizáró szabadalmat kérni, mivel ezek szinte utánozhatatlanok. — Szálljunk mélyére a dolgoknak, de homályban, érthetlenségekben, pusztá szavakban, fogalomzavárban, légbeni hadarászásban, mélységet, tudományt, bölcséséget ne keressünk.

Hegel — engedjen meg a nagy férfiúnak dicsőült árnyéka! — egy olly tintahal (sepia) volt, ki írói munkássága egész terjedelmes körét, tudományos mozgása közben, fistula excretoriaja által, úgy elsötétítette, hogy abban őt, itt ott, csak véletlenül lehet megpillantani.¹⁰

Az érthetlenség vádjával szemben Szeremlei Gábor védelmezte Hegelt. Az új *philosophia szellemvilági fejletében* c. értekezésében arra az álláspontra helyezkedett, hogy Hegel rendszere csak nehezen felfogható előadásmódja miatt látszik érthetetlennek, de a filozófus gondolatmenete annyira zárt és következetes, hogy tömör stílusa lehetetlenné teszi a közbevetett magyarázatokat. Ezért a tanítókra és előadókra hárul a feladat, hogy Hegel filozófiáját megfelelő magyarázatokkal érthetővé tegyék.

— „A Hegel philosophiájában egyedül az előadás a nehezen felfogható, mivel benne a gondolatok egymásból fejlődnek, semmi magyarázatot, határozást és felosztást sem engednek meg, innen benne minden a tanító ügyességétől függ.¹¹

Szontágh Gusztáv szerint azonban lehetetlen ezt a rendszert érthetően előadni, mert ami már önmagában is

⁹ Figyelmező, 1838. 337. l.

¹⁰ Athenaeum, 1838. II. 641. l.

¹¹ Athenaeum, 1839. I. 641. l.

kúsza és zavaros, azt a legbölcsebb fejtegető sem adhatja elő világosan. Szeremlei Gábor igyekezetét teljesen meddőnek találja, mint ahogyan már eddig is minden hasonló próbálkozás eredménytelennek bizonyult. Maguk a németek sem értik Hegelt, hogyan akarnók hát mi, magyarok saját, tőle idegen nyelvünkön hozzáférhetővé tenni sajtóságos gondolatmenetét?

Taubner Károly *Bírálati vizsgálatok Hegel bölcselkedése felett* c. tanulmányában fejtegette a hegeli filozófiát (1859.). — Szontágh ezt a munkát is teljesen értéktelennek minősítette s Taubner Hegel-magyarozatát elhibázott kísérletnek tartotta. Eredménytelen fáradozás Hegelt a magyar közönség számára érthetővé tenni, mert eddig még egyetlen nemzet sem értette meg őt, sőt Heine tanúsága szerint maga Hegel sem értette önmagát.

— „Hegel, ha Heine szavainak hihetünk — mit annál inkább lehet, mivel nagy tisztelője — Heine, mondom Salonja II. 221. lapján Hegelről azt hirdeti, hogy — halálvitájában kimondá, mikép őt „csak egy ember értette”, majd pedig magát megigazítván, kedvetlenül megvallá, hogy „ez egy sem értette”. És mégis Szeremlei rossz néven veszi Al-Kendinek, hogy szintezt állítá a magyarokról? Tudtom szerint Hegelt eddig még a németek sem értik, mert tanját világosan azaz a művelt közönségnek érthetően előadni nem tudják, pedig épen ez lenne az értés próbája; a többi nemzetek még annál kevésbbé, minélfogva nem csak Hegel, de Schelling és Fichte munkái sem fordíthatottak eddig, minden nagy hírók mellett is, más nyelvre. S mi magyarok akarjuk Hegel rendszerét előadni, saját szavaival, s dialecticai processusát eleve meg nem magyarázva? Risum teneatis amici! A próbák, leginkább e lapokban, megtétettek; de ki értette őket? Rátok hivatkozom hegelileg elkínzott érdemes olvasók! rátok pedig különösen, kik D. Taubner elébb említett iratát: „Bírálati vizsgálat Hegel bölcselkedése felett” olvastátok! Mihelyt az előszón túl, e rettentő közvetlen VANokhoz jutottatok, nemde elkábult fejetek, nemde azt hívétek, hogy chinai nyelven beszélnek? Ezen munkácska azon tekintetben valóban felette nevezetes, mert tudtomra literaturánkban a legelső, melyet senki sem értett, legalább senki olyan, ki tartalmát eleve nem tudta. S ne gondolja Taubner prof., hogy mi magyarok magunk vagyunk illy nehéz fejúek: a francziák is így járnak. Akadémiájok nagy jutalmat hirdetett a német philosophia legjobb előadására, de azt senki sem nyerte el, senki sem tudta a francziák kívánságának megfelelőleg előterjeszteni, s a jutalomnak másodsor, s hosszabb időre kellett kihirdettetni. Bírátlónak se vegye tehát rossz néven Taubner prof., hogy kedvencz rend-

szeréről annyi sok rosszat hirdet: az őt személyesen nem illeti, hanem csak Hegel rendszerét, erről pedig tudhatja, hogy mióta philosophia létezik, egy sem gerjesztett maga ellen annyi gúnyiratot, prózában és versekben, mint Hegelé, minek bizonyítványát már literatúránkban is tapasztalhatá.¹²

Hegel legkomolyabb védője éppen az előbb említett Taubner Károly volt. Felfogása szerint csak a tudatlanok támadják Hegelt, mert filozófiáját megfelelő hozzáértés nélkül tanulmányozzák. A bírálók saját tehetetlenségüket árulják el, ha azt hangoztatják, hogy amit ők nem értenek meg, nem is érdemel figyelmet.

— „Ha a vádlóknál, kik Hegel tanját részint vallási és jogtani, részint erkölcsi viszonyból, részint mint valamely szertelen, haszontalan, homályos, mindent megzavaró vállalatot vetik el a saját tehetetlenség érzete, a mélyen gondolkozót követhetni, fekszik alapul, nincs mit ellenük felhoznunk, de ha a vitát arra fordítják, hogy az a mi általok át nem látható, éppen nem érdemel közfigyelmet, akkor a renyheség és rosszakarat nagy tudatlanságát árulja el, ha továbbad állítatik, hogy Hegel maga magát nem érté, igazság gyanánt rejtélyes és dagályos declamatiókat terjeszte, ha mondogatják, hogy Hegelt saját vallomása szerint egyetlenegy értette, de ez is félreértette, mind ezek üres vigasztalások azoknak, kiket nagy szellemi szegénység nyom.”¹³

Nyelv- és előadásmód tekintetében Taubner Aristoteleshez hasonlítja Hegelt.¹⁴ Mindkettőjük stílusa tömör és nehéz, de nem érthetetlen, vagy kétértelmű, amint azt ellenségeik állítják. A tárgy komolysága mindkettőjüknél megkívánta a választékos nyelvet s a megfelelő előképzettséggel rendelkező olvasó nem is talál nehézséget gondolatmenetükben.

— „A nyelvbeli előadás szinte mintegy lélekrokonságot képez Aristoteles és Hegel közt. Rövidség, szabatosság, gondolatbőség kevés szókkal, kicsiny tételek, rövid beszéd, a kifejezés félbeszakadtsága, kapcsolatlan összeállítás, a kimondott gondolatok közvetíten, csupa külső, csaknem darabos összehalmozása, szárazság, homály, hatásteljes dísz nélkül, a beszédnek egyedül logikai és nem rhetoricai sajátsága, a közép gondolatok kihagyása, a gondolat sorok folytatása szóbeli kiegyengetés nélkül, a kitételnek, miként a gondolatoknak elvontsága, a

¹² Figyelmező, 1839. 661. l.

¹³ Athenaeum, 1839. II. 530. l.

¹⁴ Párhuzam Aristoteles és Hegel közt. Athenaeum, 1839. II. 529—536., 545—555. l.

szükséges váz felruházat, a határozatok szigorúan kijelölt köre kellem és kerekdedség nélkül, az anyagban gazdagság, az alakban szegénység — illynemű a nyelvbéli előadás Hegelnek, illynemű Aristotelesnek szigorúan tudományos, sajátlag rendszeres műveiben, millyek a logikai és metaphysicai irományok, és pedig olly mértékben, hogy ezekkel egyéb valami alig volna összehasonlítható, hacsak némileg Spinoza Ethicája nem, — a könnyelmű ítélőnek kellemetlen, a szemlélődő ismerőnek majdnem szükséges, a tartalomnak és értéknek megfelelő alakulat. Innen az értelem homálya és nehézsége. Miként már Cicero a szavak és gondolatok közötti összefüggésről igen eldöntő okokkal előterjeszté, hogy minden új és sajátlagos képzeletmód a philosophiában vagy valamelly művészetben egyszersmind új és sajátlagos kifejezés-módot feltételez, úgy tűnik a nyelv a két philosophusnál is különös újdonságban és sajáttságban fel, úgy lehetők irományaikban bélyegző módok, új szavak, fordulatok, szokatlan egybehelyezések, összehasonlítási modorok és képek, mellyek másutt sehol elő nem fordulnak, szokott kifejezések teljesen más értelemben, philosophiai okjeltan (terminologia) új mellékfogalmakkal, önkényes összeállítások és ellenállítások, igen meglepő viszonylatok, új határozatok, szóval, egészen elkülönző, át meg át művelt iskolanyelv, mellybe magát a szemlélődnek mintegy betanulnia és honosítania kell, mivel különben a gondolatok s ezek mozgalmának új köre miatt könnyen veszélyeztetik, hogy vagy a sok panaszkodókkal semmit se értsen, vagy a gondolatoknál ne azt értse, mit az író kíván értetni.¹⁵

Taubner szerint Hegel Németország legjobb stilisztái közé tartozik, mert ahol nem értekezésszerűen, vagy tanító hangon ír, stílusa gazdag és méltóságteljes, előadásmódja határozott és kifejező. Munkáinak főjellemvonása az értelmesség és szabatosság és csak a hozzá nem értők és látni nem akarók keresnek nem létező nehézségeket bennök.

A politikai helyzet állandó változása és műveinek állítólagos érthetlensége mellett még egy fontos mozzanat járult hozzá, hogy a hegeli filozófia tekintélyét elveszítse. Hegel logikai következtetésének szabályait a természettudományokra, elsősorban a csillagászatra is át akarta vinni, de ez a próbálkozása sajnálatos tévedést eredményezett. 1801-ben kiadta *De orbitis planetarum* c. értekezését, melyben a Mars és Jupiter bolygó közötti űrt a pythagorasi számsorral (1, 2, 3, 4, 9, 16, 27) magyarázta, hogy így a rendszer negyedik és ötödik tagja között fennálló nagyobb távolságot ért-

¹⁵ Athenaeum, 1839. II. 554. l.

hetővé tegye. Ez a feltevés hibás volt, mert ez az űr a valóságban nem is volt meg, — Piazzí már egy fél évvel Hegel tanulmányának megjelenése előtt felfedezte a kérdéses helyen Cerest, az elsőt a modern csillagászat által felfedezett bolygók közül. Hegelnek ez a balsikerű próbálkozása tragikus következményekkel járt, ellenségei nemesak természetani tévedést láttak benne, hanem ürügyül használták fel egész rendszerének támadására.

Magyar antihegelistáink közül Vecsey József számol be méltatlankodva Hegel logikátlan következtetéséről, amikor a filozófia káros túlkapásait fejtegeti.¹⁶ Előadja, hogy az újabb csillagászati kutatások bizonyos összefüggést állapítottak meg a bolygóknak a naptól való távolsága között s ezt számokban is meghatározták. Minthogy a Mars és Jupiter közötti űr a meghatározott távolságviszonyoknak nem felelt meg, arra a következtetésre jutottak, hogy ezen a helyen még egy eddig ismeretlen bolygónak kell keringenie. Hegel, mint már annyi más kérdésben, itt is ellene mondott a tudományos felfogásnak és a legnagyobb merészséggel azt állította, hogy a kérdéses bolygók között lévő nagyobb távolság teljesen törvényszerű s ott semmiféle más bolygó nem létezhetik.

— „De szerencsétlenségére a merész állítónak éppen akkor tájban, a Mars és Jupiter között felfedezi Piazzí Palermóban a kis Cerest, és az után kevéssel felfedezik Olbers és Harding a nap rendszerének ugyan azon tájékán, a hasonlóképpen kis planétákat: Pallást, Junót és Vestát, mellyeket olly formán lehetne tekinteni, mint ugyanazon egy szélyelpattant vagy éppen alakuló nagyobb planétának részeit, melly az említett üres tért éppen betöltené. S így az a priori tett philosophiai szemlélődés (speculatio), az a posteriori történt csillag-vizsgálati szemlélődés által valóban megszügyenítettett.”¹⁷

Vecsey W a r g a Jánossal folytatott vitájában is kifejtette, hogy Hegel rendszerének természettudományi szempontból értéke nincsen, sőt a filozófus határozottan értel-

¹⁶ *A Philosophiának jöltevő befolyása a Status és egyes emberek boldogságára, s minden Haszna mellett is a tőle való idegenkedésnek okai.* Tudományos Gyűjtemény, 1837. I. 13—42. l.

¹⁷ Tudományos Gyűjtemény, 1837. I. 14. l.

metlenné válik, amikor természettani, asztronómiai és matematikai kérdésekről beszél.

Warga János meggyőződése szerint a filozófia elméleti következtetései a tapasztalati világban is igazolást nyernek. Szeremlei Gáborhoz intézett szavaiban filozófiai felfogását egészen hegeli értelemben határozta meg:

— „A philosophia tiszta szerkezetének annyira valódinak kell lenni, hogy az magát a tapasztalást állítsa elő, vagy az, a mi eszmeileg tisztán igaz, annak tapasztalásban is szükségesképen igaznak kell lennie.“¹⁸

Hogy maga Hegel is mennyire megbukott e tételével, azt Vecsey szerint csillagászati tévedései igazolják legjobban. Igaz, hogy az ész törvényei a természet törvényeivel megegyeznek, — ezt Vecsey József is elismeri, — de ez a megállapítás nem az emberi, hanem az isteni értelemre vonatkozik; hogy pedig e két fogalom ugyanaz volna, azt még eddig sem Hegel, sem más be nem bizonyította, s Vecsey szerint nem is fogja senki bebizonyítani. Vecsey Link *Propylaeen zur Naturkunde* c. tanulmányát idézi Hegel ellen, hogy természettani kutatásait ezáltal is nevetségessé tegye:

— „Es sei betrübend zu sehen, welche Bössen Hegel giebt, wenn er von Gegenständen der Naturkunde, der Astronomie, und der Mathematik spricht. Und dabei ist er so absprechend, so bitter, dass man über ihn lachen würde, wenn es lächerlich wäre, dass ein solcher Mann sich so verirrt.“¹⁹

Debreczeni Imre²⁰ szintén maró gúnnyal utal Hegel csillagászati megállapításaira, a Tudományos Gyűjteményben bírálva az új filozófiát. Legjobb volna, ha a csillagászok abbahagynák munkájukat és Hegelre bíznák az égitestek forgását:

— „Boldogtalan csillagászok, miért húztok ki annyi álmatlan éjszakákat a csillagos ég felé meresztett szemekkel, miért kínozzátok magatokat fejtörő számítgatásokkal, mellyek nem egyebek, mint hiába valóság és a léleknek gyötrelme, a helyett hogy szemeiteket behúnyátok és mind a két fületekre aludnátok. Megvénült gyermekek jár-

¹⁸ Athenaeum, 1859. I. 93. l.

¹⁹ Tudományos Gyűjtemény, 1857. I. 13. l.

²⁰ Álnév; a cikk szerzője ismeretlen.

jatok a Hegel iskolájába, ott minden fejtörés nélkül megtanuljátok — a semmit.“²¹

Hegel balsikerű következtetése nagyon kapóra jött ellenégeinek, akik minden alkalmat megragadtak, hogy a filozófust pellengérré állítsák. Ugyan mit várhat a tudomány attól a gondolkodótól, aki ilyen súlyos tévedést követ el?! Újból és újból hangsúlyozzák ezt a kérdést, s ezért foglalkoznak olyan sokat az említett csillagászati problémával. Nagyobb súlyt vetettek erre az első természettudományi próbálkozásra, mint az egész hegeli filozófia lényegére, mert az volt a céljuk, hogy alkalmat és ürügyet találjanak Hegel támadására.

Látnivaló, hogy sok alaptalan és felületes vád hangzott el nálunk is Hegel ellen, s hogy a vita akárhányszor csak a vitázók kölcsönös személyeskedésében merült ki. A lényegtelen külsőségek és jelentéktelen kérdések aprólékos feszegetése közben észrevétlenül eltértek a tárgytól, a kúsza zűrzavarban az alapvető problémákat már meg sem látták. Az antihegelisták előbb felvilágosításra váró kérdésekkel fordultak hegelistáinkhoz, — tegyék már számukra is érthetővé ezt a híressé vált tudományt, de azután a feleletet meg sem várva, támadásba mentek át és így a kölcsönös megértés lehetőségét eleve kizárták: hiábavaló minden igyekezet, a hegeli filozófiát értelmesen megmagyarázni úgy sem lehet. Hegelistáink mégis válaszoltak a felhívásokra, mert erősen hitték, hogy a hegeli filozófiának diadalt kell aratnia s így a sürgető kérdések és magyarázó feleletek folyamán sorra került Hegel filozófiájának valamennyi fontos tétele. Sajnos, a problémák megfelelő tisztázása helyett legtöbbször mellékvágányokra terelődött a vita: a felmerült kérdések nagyrészéhez a vitázók maguk sem értettek.

IDŐRENDI JEGYZÉK.

(1831—1848.)

1831. Hegel meghalt Berlinben. — Feuerbach: Gedanken über Tod und Unsterblichkeit. (A hegeli filozófia forradalmi hatását érzékelteti.)
1832. R. Fr. Göschel: Hegel und seine Zeit. — R. Fr. Göschel: Der Monismus des Gedankens. — (Az író Krisztussal azonosítja Hegelt.) — J. H. Fichte: Über Gegensatz, Wendepunkt und Ziel heutiger Philosophie. (A hegeli panteizmust igyekszik érthetővé tenni.)
- 1832—1845. K. L. Michelet: Hegels Werke, vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten. — *Tarczy Lajos a pápai főiskola tanára lesz s Hegel szellemében kezdi meg előadásait.*
1833. Karl Fredrich Bachmann: Über Hegels System und die notwendige Umgestaltung der Philosophie. (A hegeli rendszer ellen emel szót.) — *Tarczy Lajos: Philosophia Vezérfonalul közönséges tanításaira Hegel György Wilhelm Fridrik nézlete szerint készíté Tarczy Lajos a Reformátusok főiskolájában Philosophia k. r. Oktatója. Pápán. (Tarczy előadásai alapján készült kéziratos jegyzet.)*
Vecsey József támadó cikkeivel megindítja a Hegel-vitákat. — Vecsey József: A philosophusi rendszerek. Tudományos Gyűjtemény. XI. 9—26. l.
1834. Karl Rosenkranz: Hegel. — *Vecsey József: Az élet és annak okfeje. Tudományos Gyűjtemény. IX. 59—81. l.*
1835. David Friedrich Strauss: Leben Jesu. (Hegel elgondolása szerint a vallás és flozófia azonosságát hirdeti. Strauss föllépése belső szakadás kiinduló pontja Hegel követői között.) — Karl Friedrich Bachmann: Anti-Hegel. — *Ez év december 10.-én Tóth Ferenc egyházmegyei superintendens felszólítja Tarczyt, igazolja álláspontját a keresztény vallással és a hegeli filozófiával kapcsolatban. — Tarczy Lajos december 24.-én elküldi válaszáát, melyben védekezik az ellene emelt vádak ellen.*
1836. *Vecsey József: A mindenistenítés története. Tudományos Gyűjtemény. II. 3—45. l. — Vecsey József: Tarczy Lajos „észtanja” pápai főiskolai jegyzetének bírálata. Tudományos Gyűjtemény. VIII. 111—129. l. — Tarczy Lajos: Vecsey József bírálatának ellenbírálata. Tudományos Gyűjtemény. XI. 94—124. l.*

1837. Julius Schaller: Die Philosophie unser Zeit zur Apologie und Erläuterung des Hegelschen Systems. — Richard Rothe: Anfänge der christlichen Kirche und ihre Verfassung. (Az állam és egyház viszonyát Hegel értelmében magyarázza.) — J. H. Fichte megindítja „Zeitschrift für Philosophie und spekulative Theologie“ c. folyóiratát, mely a spekulatív teisták Hegel-ellenes eszméit terjeszti.) — *Liszky József pápai református lelkész megszerkeszti „A Dunántúli Evang. Reform. Egyházkerület Névtára“-t, s „Hegel észтана kerületi főiskolánkban“ címen közli Tóth Ferenc református püspök és Tarczy Lajos levélváltását. — Vecsey József: A philosophiának jóltevő befolyása a Státus és egyes emberek boldogságára s minden Haszna mellett is a tőle való idegenkedésnek okai. Tudományos Gyűjtemény. I. 13—42. l. — Névtelen bírálata Vecsey József tanulmányáról. Figyelmező. II. 65—69. l. — Tarczy Lajos: Philosophiai vázlatok. Athenaeum. I. 201—204., 209—211. l. II. 481—485., 513—518. l. — Warga János ismertető cikke Schaller munkája alapján. Figyelmező. 388—395. l.*
1838. Heinrich Leo: Die Hegelingen. (Elkeseredett küzdelmet vív az új-hegelisták „kereszténytelen“ irányzata ellen.) — Arnold Ruge megindítja „Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst“ c. folyóiratát, mely állandóan foglalkozik a hegeli filozófia bírálatával. — Julius Schaller: Der historische Christus in der Philosophie. (Strauss ellen.) — *Taubner Károly: Bírálati vizsgálat Hegel bölcselkedése felett. Pest. — Szontagh Gusztáv bírálata Al-Kendi álnév alatt Vecsey József tanulmányáról: A Philosophiának jóltevő befolyása a Státus és egyes emberek boldogságára s minden Haszna mellett is a tőle való idegenkedés okai. Figyelmező. 337—339. l. — Tarczy Lajos: Philosophiai vázlatok. Athenaeum. I. 5—12., 25—28. l. — Vecsey József: Barátságos kérelem Hegelt követő honfiainkhoz. Athenaeum. I. 321—328. l. — Warga János: Hegelt követő honfiainkhoz intézett barátságos kérelemre nyilatkozás. Athenaeum. I. 721—728., 769—774. l. — Szeremlei Gábor: Hegel a mint van. Athenaeum. II. 409—416. l. Vecsey József: További sürgetés a hegelismus tárgyában. Athenaeum. II. 628—633., 641—652. l. — Warga János: Elvtévesztés fölötti felvilágosítás. További sürgetés a hegelismus tárgyában írójának. Athenaeum. II. 709—712. l. — Mócsi Mihály: Felelet Al-Kendinek. Századunk. 523—527. l. — Al-Kendi válasza Mócsi Mihálynak. Figyelmező. 585—588. l.*
1839. K. E. Schubarth: Entwicklungsprinzip des Preußischen Staats. — Über die Unvereinbarkeit der Hegelschen Staatslehre mit dem obersten Lebens. — Röttek—Welcker: Staatslexikon, oder Enzyklopädie der Staatswissenschaften. Bd. VII. (Hegel tanait mint a legszebb ideálokat leromboló eszméket tünteti fel.) — *Taubner Károly: A lélekeszme bölcsészeti-történetbírálati szempontból. Különös tekintettel Hegelre. Ismertetése Szontagh Gusztávtól.*

- Figyelmező.* 661—668. l. — Taubner Károly: Párhuzam Aristoteles és Hegel között. *Athenaeum.* II. 529—536., 545—550. l. — Szontagh Gusztáv: *Propyleumok a magyar philosophiához.* Pest. — *Bírálat*a Fejér Györgytől. *Tudományos Gyűjtemény.* X. 83—94. l. — Warga János: *Elvtévedési eredmények kimutatása. További sürgetés a Hegelismus tárgyában írójának.* *Athenaeum.* I. 17—21. l. Szeremlei Gábor: *Az új philosophia szellemvilági fejletében.* *Athenaeum.* I. 641—647., 673—677., 693—695. l. — Szeremlei Gábor: *A hegelismus tárgyában további sürgetésre néhány szó.* *Figyelmező.* 57., 61. l. — Warga János: *A philosophia tekintettel Szeremlei Gábor értekezésére „Hegel a mint van“.* *Figyelmező.* 92—94., 107—117. l. — Vecsey József: *Újabb sürgetés a hegelismus tárgyában.* *Figyelmező.* 220—223., 236—240. l. — Vecsey József: *Folyóásti sürgetés a hegelismus tárgyában.* *Figyelmező.* 267—270., 284—287., 301—304. l. — Warga János: *A hegelismus tárgyában az újabb sürgetésre.* *Figyelmező.* 310—314., 332—336. l. — Szeremlei Gábor: *A hegelismus tárgyában folyóást sürgetőnek.* *Figyelmező.* 431—434., 448—452. l. — Lugossy József: *A hegelismus a status és egyház szempontjából, jobb és bal oldal, Strausz, Leo-hegeli pör.* *Figyelmező.* 573—579., 589—594. l. —
1840. Altensteint, a Hegelt pártoló porosz kultuszminisztert a Hegel-ellenes Eichhorn váltja fel, — ettől kezdve Németországban egyre jobban elfordulnak Hegeltől. — Karl Rosenkranz: *Kritische Erläuterung des Hegelschen Systems.* — Tarczy Lajos: *Természettana ügyében.* *Figyelmező.* 472—479., 493—494., 636—639. l. — Vecsey József *bírálat*a: Szontagh Gusztáv, *Propyleumok a magyar philosophiához.* Pest. *Figyelmező.* 113—118., 129—132., 145—151., 167—172. l. — Fogarasi János *bírálat*a ugyanarról. *Figyelmező.* 182—186. l. —
1841. Hermann Ulrici: *Über Prinzip und Methode der Hegelschen Philosophie.* (A hegeli rendszert tudományos bírálat alapján akarja megdönteni.) — Bruno Bauer: *Die Posaune des Jüngsten Gerichts über Hegel den Atheisten und Antichristen.* — Szeremlei Gábor: *Az új philosophia szellemvilági fejletében.* Pest. — Szeremlei Gábor: *Bevezetés az új philosophiába.* *Athenaeum.* 849—854., 865—868. l. — Debreczeni Imre (álnév) *ismertetése:* Szeremlei Gábor, *Az új philosophia szellemvilági fejletében.* Pest. 1841. *Tudományos Gyűjtemény.* VI. 104—119. l., VII. 95—110. l.
1842. Szontagh Gusztáv: *A német szemlélődő philosophia berlini táborozása.* *Athenaeum.* I. 5—9., 17—21. l.
1855. Erdélyi János: *Egy századnegyeddal a magyar szépirodalomból.* — Erdélyi János: *A bölcsészet Magyarországon.* Budapest.
1857. Erdélyi János: *A hazai bölcsészet jelene.* Sárospatak.
1862. Madách Imre: *Az ember tragédiája.*

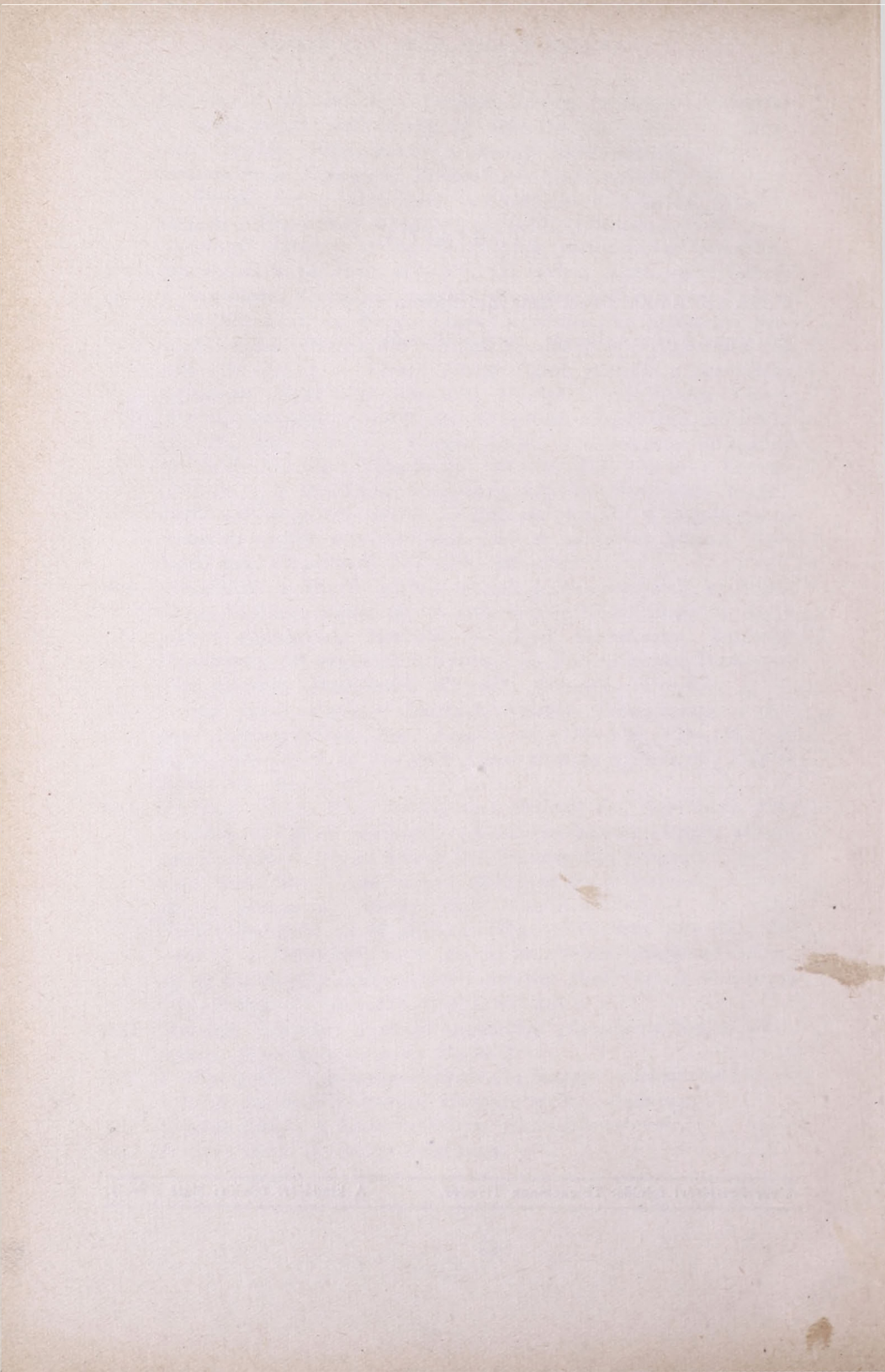

TARTALOM.

	Lap
Doskar Éva: Hegel magyar utókora	32
Zolnai Béla: Magyar gondolatformák	5

MINERVA - KÖNYVTÁR

1. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. 1924. (Elfogyott.)
2. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. 1925. (Elfogyott.)
3. Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. Becker, C. H. porosz kultuszminiszter és Szekfű Gyula: Gragger Róbert emlékezete. 1927. 2.— P.
5. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. 1927. (Elfogyott.)
6. Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. 1927. 2.— P.
7. Szerb Antal: Az udvari ember. 1927. 2.— P.
8. Fábrián István: A francia konzervatívizmus filozófiái alapvetői. 1927. 1.— P.
9. Eckhardt Sándor: Sicambria. 1927. 2.— P.
10. Faludi János: Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. Nagy József: Kornis Gyula, mint kultúrpolitikus. 1928. 2.— P.
13. Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. 1928. 2.— P.
14. Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 1928. 2.— P.
15. Tóth Béla: Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. Keresztúry Dezső: A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma. 1928. 2.— P.
17. Weszely Udön: Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P.
18. Szerb Antal: Magyar preromantika. 1929. 2.— P.
19. Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. Zolnai Béla: Körmondat és tiráda. 1929. 2.— P.
21. Weszely Udön: Az egyetem eszméje és típusai. 1929. 2.— P.
22. Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. Huszti József: Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. Máté Károly: Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, II. kiadás. 1931. Vázonkötésben 10.— P.
26. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre. 1929. 2. P.
27. Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.
28. Nagy József: Gróf Klebelsberg Kuno mint publicista. 1930. 2.— P.
29. Zolnai Béla: Mikes Kelemen. 1930. 2.— P.
30. Máté Károly: A könyv morfológiája. 1930. 2.— P.
31. Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok. 1930. 2.— P.
32. Turóczy-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. 1930. 2.— P.
33. Becker, C. H. volt porosz kultuszminiszter: Nemzeti öntudat és a nemzetközi megértés. 1931. 2.— P.
34. Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban. 1931. 2. P.
35. Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. 1931. 2.— P.
36. Kardos Tibor: Callimachus. 1931. 2.— P.
37. Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában. 1932. 2.— P.
38. Pukánszky Béla: Hegel és magyar közönsége. 1932. 2.— P.
39. Ligeti Lajos: A magyarság keleti kapcsolatai. 1932. 2.— P.
40. Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. 1932. 2.— P.
41. Hankiss János: Nemzetkép és irodalomkutatás. 1932. 2.— P.
42. Győry János: A kereszténység védőbástyája. 1933. 2.— P.
43. Turóczy-Trostler József: Magyar cartesianusok. 1933. 2.— P.
44. Halasy-Nagy József: Pauler Ákos 1876—1933. 1933. 2.— P.
45. Zolnai Béla: A janzenizmus európai útja. 1933. 2.— P.
46. Birkás Géza: Mistral és a magyarok. 1933. 2.— P.
47. Mayer Erzsébet: Az írői önértzet a renaissance korában. 1933. 2.— P.
48. Juhász Gergely: Klopstock magyar utókora. 1935. 2.— P.
49. Halasy-Nagy József: A fiatal Dilthey. 1934. 2.— P.
50. Prohászka Lajos: A Vándor és a Bujdosó.
51. Zolnai Béla: A gallikanizmus magyarországi visszhangja. 1934. 2.— P.
52. Noszlopi László: A szellem vádlója. Ludwig Klages filozófiája. 2.— P.
53. Kardos Tibor: Az Albertiek édenkertje.

101. Szöllösy Klára: A zeneművész. 2.— P. (Elfogyott.)
102. Horvát Edith: Biedermeier-életképek. 2.— P.
105. Schmidt Ilona: A német romantika magyar kritikája. 2.— P.
104. Dömötör Tekla: A passiójáték. 2.— P.
105. Batori Dagmár: A heroizmus az újabb német irodalomban. 2.— P. (Elfogyott.)
106. Pogány Zsuzsa: Nőemancipáció. 2.— P.
107. Kerekes Sándor: Lomnitz Melzl Hugó. 2.— P.
108. Mayer Ilona: A német udvari költészet a 18. században. 2.— P.
109. Czigler Ábel: Felső-eőri Pyrker János László. 2.— P.
110. Dukony Mária: Az Alföld a német irodalomban. 2.— P.
111. Szekrényessy Margit: Romantika. 2.— P.
112. Horváth Magda: A törökveszedelem a német közvéleményben. 2.— P.
113. Kepp Marianne: Romy Károly György Göttingában. 2.— P.
114. Grünfeld Miksa: Az utópia. 2.— P.
115. Reisner Valéria: Magyar színészek Bécsben. 2.— P.
116. Szent-Királyi Margit: H. G. Bretschneider első budai éve. 2.— P.
117. Dombay Klára: Apologetikus történetiszemlélet. 2.— P.
118. Angyal Endre: Theatrum Mundi. 2.— P.
119. Szabolcs Ferenc: A nemzeti játékszín eszméje. 2.— P.
120. Koczogh Ákos: Expresszionizmus. 2.— P.
121. Friedmann Ilona: Heine utókora. 2.— P.
122. Hajabáts Márta: Árpádházi Szent Erzsébet hagyománya a német irodalomban. 2.— P.
123. Kolos István: Gróf Mailáth János (1786—1855). 2.— P.
124. Németh Sára: Kolbenheyer Móric. 2.— P.
125. Lengyel Béla: Nietzsche magyar utókora. 2.— P.
126. Robitzek Márta: Saphir Gottlieb Móric. 2.— P.
127. Blázy László: A Megváltó képe. 2.— P.
128. Vajda Ilona: Batsányi János és Baumberg Gabriella. 2.— P.
129. Magyar László: A német munkásirodalom története. 2.— P.
130. Sashegyi Oszkár: Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800—1830. 2.— P.

Megrendelhető:

Kir. Magy. Egyetemi Nyomda könyvesboltja, Budapest, IV., Kossuth Lajos-u. 18.

Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T. Pécs, Perczel-u. 2.

A nyomdáért felelős: Wessely Károly igazgató.